

FIKİH İLMİ/İSLAM HUKUK TARİHİ KAYNAKLARI VE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DERLEME DENEMESİ

Yrd. Doç. Dr. Kemal YILDIZ*

İlyas YILDIRIM**

Özet

Bu makale, bir bilim dalı olarak Hukuk Tarihini ve onun bir alt dalı olan Özel Hukuk Tarihi sahasında Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi'ni genel anlamda tanıttıktan sonra bu sahanın kaynaklarını ve yapılmış olan çalışmaları imkân nispetinde derlemeyi, bu çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Tarihi, Fıkıh İlmî Tarihi, İslam Hukuk Tarihi

An Essay of Compilation on the Sources and the Research-Studies about The Fiqh Science/The History of Islamic Law

Abstract

This article tries to introduce about History of Law as a science and the sources and studies done in The Fiqh Science/The History of Islamic Law belonging to the Private History of Law as its sub-branch in some possible extent as well as it aims to give some brief information about these studies.

Key Words: The History of Law, The History of Fiqh Science, The History of Islamic Law

Giriş

Özel Hukuk Tarihi kapsamında Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi üzerine son dönemlerde hatırı sayılır miktarda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Türkçe olarak kaleme alınmış, bir kısmı Türkçeye tercüme edilmiş, diğer bir kısmı ise hazırlanmış olduğu özgün dilde varlığını muhafaza etmektedir. Bunun yanında sahayla ilgili hem genel, hem özel anlamda çeşitli çalışmaların, dünyanın birçok ülkesinde yapılmakta olduğu bilinmektedir.

Araştırmacılara kolaylık sağlaması ve zaman kazandırması düşüncesiyle bu sahanın kaynaklarını ve sahayla ilgili yapılmış üçüncü derece çalışmalardan elde edebildiklerimizi özlü bir şekilde tanıtmayı düşündük. Öncelikle Hukuk Tarihi, bölümleri ve gelişimi hakkında genel anlamda bir bilgi verdik. Daha sonra Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihinin kaynaklarını ve bu sa-

* KTÜ Rize İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi

** KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı Yüksek Lisans Öğrencisi

hadaki çalışmalarını, birinci, ikinci ve üçüncü derece kaynaklar şeklinde kategorize ederek genel özellikleriyle tanıtmaya çalıştık.

I-Genel Olarak Hukuk Tarihi

Hukuk, "cemiyette nizam tesis eden ve müeyyidesini amme vicdanının reaksiyonunda ve bu reaksiyona tercüman olan devletin maddi icbar kuvvetinde bulan kaideler manzumesidir"¹ şeklinde tanımlanmıştır. İnsanların cemiyet halinde buldukları her yerde mutlaka bir şekilde hukuk da var olmuştur. Hukuk düzenini kuramayan toplumlar, kısa zamanda tarih sahnesinden silinmiştir.

Tarih ilmi, sosyal bünyenin bir parçası olması itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin gelişmesini inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanır. Tarih ilmi, insan toplumlarının hak ve hukukunu korumada ve milletlerin geçmişleri ile olan bağlarını devam ettirmede büyük bir rol oynar. İnsanlık devamlı bir gelişme halindedir. Bu gün mevcut olan pek çok eser yüz yılların birikiminin ürünüdür. Tarih ilmi bize ayrılmaz parçamız olan mazimizi tanıtmakta ve öncekilerin deneyimlerinden istifade ederek istikbalimizi daha iyi inşa edebilme imkânını sunmaktadır. Ayrıca geçmişte yaşanmış olaylar bu gün için ibret vesilesi de olabilmektedir.

Tarihî olayların arkasında gizlenmiş bulunan tarihî kanunları ortaya çıkaran tarih ilmine Sosyal Tarih denmektedir. Hukuk mensuplarının maziyle irtibatında onlara rehberlik eden ve Sosyal Tarihin bir alt dalı olarak kabul edilen ilim dalı ise Hukuk Tarihi diye adlandırılmaktadır.²

Amacı, bir toplumun veya genel olarak toplumların hukukunun tarihini inceleyerek mevcut hukuku değerlendirmek, geleceğin hukuk politikasını ortaya koymak olan³ Hukuk Tarihi, çeşitli toplumlarda çok eski devirlerden bu güne kadar geçen zaman içinde hukuk müesseselerinin ve kurallarının oluşması, gelişmesi ve değişmesini, sebep sonuç ilişkisi içinde inceleyen bir ilim dalıdır.⁴ Hukuk Tarihi geçmişte bulunan hukuk kurallarının ne gibi psikolojik, etnik ve coğrafi etkiler altında oluştuğunu, hangi hukuksal sorunu çözmek, hangi ihtiyacı karşılamak için konulduğunu ve bunların bu sorunu ne derece çözümlenerek, ihtiyaçları nasıl karşıladığını araştırır.⁵ Bu yönüyle Hukuk Tarihi hem hukuki kurum ve kuralların köklerini öğretmek ve hem de hukuki bir formasyon kazandırmak açısından hukukçuya önemli bir yarar sağlar.⁶

Hukuk kadar kökenlerini geçmişten alan ve geçmişin olumlu veya olumsuz toplumsal olaylarının etkisi altında kalan bir başka sosyal bilim

¹ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s.23.

² Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk- İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 11-12.

³ Cin-Akgündüz, I, 12.

⁴ a.g. e., I, 5.

⁵ Coşkun Uçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2002, s.1.

⁶ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999, s. 3.

yoktur. Bundan dolayıdır ki hukukun tarihsel kökenlerini ve gelişmesini bilmeyen bir hukukçu için "sadece teknisyen" tabiri kullanılmıştır.⁷

A-Hukuk Tarihinin Bölümleri

Hukuk Tarihi, kapsamı itibariyle *Genel Hukuk Tarihi* ve *Millî veya Özel Hukuk Tarihi* olmak üzere ikiye ayrılır. Genel hukuk tarihi, insanlık tarihinin ilk devirlerinden bugüne kadar bütün insan toplumlarının hayatlarını düzenleyen hukuk kaideleriyle bunlardan doğan hukuk müesseselerini,⁸ tarih metoduna uyarak⁹ inceler. Bu ilim dalı, dil, din, millet, devlet ve coğrafi bölge farkı gözetmeksizin, insanlığın geçmişini hukukî bakımdan inceler ve bugünkü hukuk sistemlerinin menşelerini ve hukukun gelişmesine müessir olan sebepleri tespit eder. Millî veya Özel Hukuk Tarihi, sadece belli bir milletin hukuk tarihidir ve genel hukuk tarihinin bir dalıdır.¹⁰ İslam dini, bütün insanlığa hitap etmekle birlikte tarihte belli milletlerin hukuk düzenlerinde etkili olmuştur. Bu açıdan Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihini, Genel Hukuk Tarihinin bir alt dalı olan Özel Hukuk Tarihi içerisinde telakki etmek gerekir.

B-Hukuk Tarihinin Kaynakları

Her toplumsal bilimin kendine özgü kaynakları vardır. Bu kaynaklar sorunların ortaya konulmasında, çözüm yollarının bulunmasında, belli sonuçlara ulaşılmasında en önemli rolü oynar. Hukuk Tarihi araştırmalarında da kaynakların rolü çok önemlidir. Hukuk tarihçisi hukuk kurallarının ve kurumlarının, tarihin belli bir döneminde veya bazı dönemlerinde olan durumlarını saptamak ve gerekirse geçmişteki hukuksal sorunları bu kurallar içinde ve tarihsel açıdan çözümlemek zorundadır. Bu nedenle hukuk tarihçisi, hem hukukçu hem de belli ölçüde tarihçi olmak ve her iki bilimin kaynaklarını, çalışma yöntemlerini kullanmak zorundadır. Geçmişe ait bilgi veren hemen her şey tarihsel kaynak sayılabilir. Hukuk Tarihine kaynak olabilecek malzeme, verdiği bilginin tam ve doğruluğuna, bir de gerçekten geçmişe ait olup olmama durumuna göre şu şekilde tasnif edilmiştir.¹¹

1. Birinci Derecede Kaynaklar: Geçmişteki herhangi bir hukuksal olayı, ilişkiyi, kurumu, sorunu doğrudan doğruya, aracısız, yani herhangi bir başka kaynaktan yararlanmadan bize ileten malzemelerdir. Bunlar; belgeler, anılar, seyahatnameler, sefaretnameler ve ilk elden tarihlerdir. Ayrıca dinsel hukuk sistemini esas alan düzenlerde, o dinin buyruklarını içeren ve eleştirisi mümkün olmayan kaynaklar, o dinin peygamberinin söz ve fiillerini içeren aidiyetinde doğruluğu kanıtlanmış belgeler, epigrafi, nümizmatik ve etnografi bilimlerinin sunduğu veriler, bizlere hukuk hakkında birinci elden tarihsel malzeme sağlayabilmektedirler. Dil üzerinde yapılacak çalışmalar da

⁷ Üçok- Mumcu- Bozkurt, s.5.

⁸ Cin-Akgündüz, c.1, s.13.

⁹ Üçok-Mumcu-Bozkurt, s.1.

¹⁰ Cin-Akgündüz, I, 13.

¹¹ Kaynakların derecelendirilmesi konusunda Üçok-Mumcu-Bozkurt, s.4-9'dan yararlanılmıştır.

bazı hukuksal kurum ve kavramların tarihsel nitelikleri hakkında ilk elden bilgiler sunabilmektedir.

2. İkinci Derecede Kaynaklar: Geçmişteki bir hukuksal olayı, ilişkiyi, kurumu, sorunu birinci derecedeki kaynakların verdikleri bilgilere dayanarak bize aktaran kaynaklardır. Bu kaynakların çoğunluğunu eserler teşkil etmektedir. Herhangi bir hukuk tarihi konusunu işleyen bir eser, doğrudan doğruya birinci derecedeki kaynaklara dayanmışsa, bizim için ikinci derecede kaynak sayılır.

3. Üçüncü Derecede Kaynaklar: Bunlar ilk iki kategori dışında kalan kaynaklardır. Bu tür kaynakları da iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup, türlü eserlerde yer alan ve doğruluğu büyük ölçüde tartışılabilen haberlerdir. Bunlar daha çok kuşaklar boyu aktarılan ve tartışmasız doğru kabul edilen söylentilere dayalı haberlerdir. İkinci grup ise ikinci derecedeki kaynaklara dayanılarak yazılan eserlerdir. Bunlar malzemeyi iyi değerlendirerek eseri yazmışsa güvenilir kabul edilirler. Ders kitapları bu çeşide örnek olarak gösterilebilir.

Bazı eserlerde üç türlü kaynak olmak özelliği bulunabilir. Yazar incelediği bir konuyu yeni bulduğu belgelere dayandırmış, o belgeleri aynen yayımlamış ve bazı değerlendirmelerde bulunmuş ise "karmaşık kaynak" özelliğine sahip bir çalışmayla karşı karşıyayız demektir.

Hukuk Tarihi araştırmacısı, ilk önce kaynak tespiti yapmak durumundadır. Asıl olan birinci derecedeki kaynaklara bağlı kalmaktır. Ancak bu tür kaynaklara ulaşılamadığı durumlarda ikinci derecedeki kaynakların güvenilir olanlarına başvurulur. Bilimsel değerlendirmelerde, sonuçlarda ve genel kanaaya varmakta ikinci ve üçüncü derecedeki kaynaklardan yararlanmak, çoğu zaman kaçınılmazdır.

C-Hukuk Tarihinin Gelişimi

Hukuk tarihinin yeni bir ilim dalı olarak doğuşu genellikle Avrupa'daki Tarihçi Hukuk ekolüne dayandırılmaktadır. Bazı yazarların Fıkıh sahasında yapılmış olan ve Özel Hukuk Tarihi kapsamında değerlendirilebilecek çalışmaların varlığını dikkate alarak Hukuk Tarihi çalışmalarının İslam dünyasında başından itibaren var olduğuyla ilgili görüşlerinin¹² haklı olduğunu, ancak bunun, genelde Hukuk Tarihinin özelde ise Fıkıh Tarihinin bir bilim dalı olarak İslami ilimler arasında yer aldığı anlamına gelmediğini düşünürüz.¹³ Hukuk Tarihi kapsamında değerlendirilebilecek çalışmaların yapıl-

¹² Cin-Akgündüz, I, 13-14.

¹³ Aynı şekilde XV. y.y.'da, İslamiyet öncesi Türk Hukuk Tarihiyle alakalı Timur'un oğlu Şah Rıza Mirza tarafından Şadi Hoca ve Hoca Gıyâseddin Nakkaş'a yaptırılan ve bütün eski Türk şehirlerinin gezilmesiyle elde edilen bilgi ve belgelere dayanarak Türk Hukuk Tarihiyle alakalı *Kanunname* ve *Ruzname-i Hitay* adlı bir eser meydana getirilmiş olmasını (Cin-Akgündüz, I, 14.) yukarıda ifade ettiğimiz anlamda önemli bir aşama olarak kabul ediyoruz.

miş olması ile Hukuk Tarihinin bir bilim dalı olarak bilimler skalasında yerini almasını ayrı ayrı değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz.¹⁴

Batıdaki Hukuk Tarihiyle ilgili çalışmalar bilhassa XIX.y.y.'in ilk yarısında Alman hukukçusu Friedrich Karl von Savigny'nin (1779-1861) Tarihçi Hukuk ekolünü geliştirmesiyle ön plana çıkmıştır.¹⁵ XVI.y.y.'a kadar Avrupa hukuk okullarında sadece Roma Hukuku ile Kanonik Hukuk öğretilirdi ve bunların hükümleri değişmez ve tartışılmaz olarak kabul edilirdi. Bu asırda insan eseri olan her şeyin değişme ve gelişme özelliğine sahip olduğunun farkına varılınca Roma hukukunun kavranması için, onu doğuran çevre ve diğer faktörlerin irdelenmesi gerektiği düşüncesi uyanmaya başlamış ve Hukuk Tarihi çalışmaları gündeme gelmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ideal bir hukuk nizamının varlığına inanan Tabii Hukuk nazariyesi de Hukuk Tarihi çalışmalarının gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁶ Tarihçi Hukuk ekolünün en önemli temsilcisi olan Savigny, Roma Hukukunun, Romalıların tarihinin bir ürünü olduğunu göstermiştir.¹⁷ Ona göre hukukun oluşumu tesadüfi olmayıp, her milletin hukuku, kendine mahsus millî ruhunun eseridir. Millî Hukuka malik olmak için de tarihin bizlere sunduğu hukukî malzemeyi ve hukukî malzemenin tarihini bilmeyi şart koşturmuştur. Bu görüşünü "Hukuka tarihi nazar" diye adlandıran Savigny, kendisinden sonra pek çok Milli Hukuk Tarihi çalışmasının yapılmasına vesile olmuştur.¹⁸ Germanist K.E.Einhorn ise Germen ve Alman Hukuku Tarihinin esaslarını kurmuştur. Roma Hukuku Tarihi ile uğraşanlar, zamanla Roma'ya uyruk olmuş diğer ülkelerin de hukukunu, tarih metoduna uygun olarak araştırmışlar ve sonuçta ortaya İlkçağ Genel Hukuk Tarihi çıkmıştır. Bütün bunların sonucu olarak Milli Hukuk Tarihiyle alakalı pek çok çalışma ortaya çıkmış, buna karşılık Genel Hukuk Tarihiyle ilgili çalışmalar oldukça az sayıda kalmıştır.¹⁹

Ülkemizde, Hukuk Tarihi çalışmaları Cumhuriyet öncesi dönemde başlamıştır. Kuruluşu 1870'li yıllara dayanan ama fiili olarak 1874'de eğitime başlayan Mekteb-i Hukuk'un ilk ders programında Hukuk Tarihinin yer alması ve 1909'da resmen ve fiilen Darülfünun'a bağlanan Hukuk Şubesi'nin 1913'den itibaren ders programında aynı dersin bulunması, bu ilmi disiplinin ilgili çalışmaların Osmanlı devletinin son dönemlerinde başlamış olduğunu göstermektedir. Ancak bu disiplin Osmanlı devletinde Türk ve İslam Hukuk Tarihini de içine alan genel bir tarih olarak ele alınmışken, sonraki dönem-

¹⁴ *Târîhu 't-teşrî'i'l-İslâmî* eserinin yazarı el-Hudari Bey (1872-1927) sunuş kısmında, eserinin alanında yapılmış olan ilk çalışma olduğunu dile getirmektedir. bk. Hudari, *Târîhu 't-teşrî'i'l-İslâmî*, s.5. Ayrıca ülkemizde bu sahada ilk eser veren Mehmed Kâmil ve onu takip eden Seyyid Bey, ilim geleneğimizde Fıkıh Tarihi olarak değerlendirilebilecek müstakil eserlerin bulunmadığına işaret etmişlerdir. bk. Mehmed Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, I, 3; Seyyid Bey, *Târîh-i Fıkıh Dersleri*, s. 3. Konuyu karşılaştırmalı olarak inceleyen Sami Erdem'in tesbitleri için bk. Erdem, Sami, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005, s. 96, 100, 101.

¹⁵ Üçok- Mumcu- Bozkurt, s. 2.

¹⁶ Cin- Akgündüz, I, 13-14.

¹⁷ Üçok-Mumcu- Bozkurt, s. 2.

¹⁸ Cin-Akgündüz, I, 14.

¹⁹ Üçok-Mumcu- Bozkurt, s. 2.

lerde İslam Hukuku ve İslâmî dönem Türk hukuku bu disiplinden dışlanmış-
tır. Ankara Hukuk Fakültesini bunun dışında tutmak gerekir. Çünkü bu fa-
kültenin ders programlarında kuruluşundan itibaren hem Genel Hukuk Tari-
hinin, hem de Türk Hukuk Tarihinin ağırlıklı bir yeri olmuştur.²⁰

Modern dönemde bu alanda ilk eser veren zat, Seydişehirli Mahmud
Esad Efendi (ö.1917) olup, *Tarih-i İlm-i Hukuk* adlı eserini Hukuk Fakülte-
sinde okuttuğu ders takrirlerinden oluşturmuştur. Genel Hukuk Tarihi tar-
zında olan bu çalışmada Mısır, Babil, Çin, Türk ve Moğol, Eski İran, Brah-
man, Yahudi ve İslâm Hukukları hakkında bilgi verilmektedir. Onu Ağaoğlu
Ahmed'in (1869-1939)²¹ aynı mahiyetteki *Hukuk Tarihi* adlı eseri takip et-
miştir. Yine aynı dönemde Sadri Maksudi Arsal'a (1881-1957) ait olan üç
önemli çalışma vardır. Bunlar Genel Hukuk Tarihinin içeren *İkinci Sene Hukuk
Tarihi Dersleri ve Umumi Hukuk Tarihi* ile İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin
hukukunu konu edinen *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı çalışmalarıdır. Zikrettiği-
miz son dört çalışmada İslâm Hukuku'na yer verilmemiştir.²²

Çalışmamızla ilgili olduğu için Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihiyle ilgili
gelişmeyi müstakil bir başlık altında ele almayı daha isabetli bulduk.

II-Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi

Özel Hukuk Tarihi içinde yer alan Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi saha-
sında birçok çalışmanın yapılmış olduğuna ve bu ilim dalında birçok çalış-
manın da halen devam ettiğine daha önce temas etmiştik. Bu sahada yapılmış
olan çalışmaların isimlendirilmesinin "Fıkıh" veya "Teşri" kelimelerine ya
da "İslam Hukuku" terkinine izafe edilerek yapılmış olduğunu görmekteyiz.
Önce tarihi gelişimi ele alacağız, arkasından isimlendirme meselesi üzerinde
duracağız, daha sonra da bu sahaya ilgili eserlerin tanıtımına geçeceğiz.

A-Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihinin Gelişimi

Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi ile ilgili çalışmalar, XX. yy.'ın ilk çeyre-
ğinde başlamıştır. Tarihi süreç dikkate alındığında Batı'da XIX. yy.'da temel-
leri atılan ve ilmi bir disiplin haline gelmiş bulunan Hukuk Tarihi çalışmalara-
nın İslâmî ilimlerle meşgul olanları tetiklemiş olduğu izlenimi edindiğimizi
belirtmek isteriz. Osmanlı devletinde Tanzimat'tan itibaren hızlanan Batı
etkisi, hukuk ve eğitim dâhil olmak üzere hemen hemen her sahada etkisini
göstermiştir.²³ Nizamiye mahkemelerinden sonra Hukuk eğitimi için 1870'li
yıllarda kurulmuş olan Mekteb-i Hukuk ve onun ders programı, bu etkinin
göstergelerinden sadece birisi olarak kabul edilebilir.²⁴ Önceden dersler ara-

²⁰ Aydın, M. Akif, "Türk Hukuk Tarihiçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/ 5, İstanbul 2005, s.9.

²¹ Hayatı için bk. <http://turkyigitleri.com/goster.php?id=1189>

²² Aydın, a.g.e., s.9-10.

²³ İslam Ansiklopedisinde Batılılaşma maddesindeki bütün makaleler, Batı rüzgârının Osmanlı toplumunu nasıl etkilediğini açıkça göstermektedir. bk. Batılılaşma, DİA, V, İstanbul 1992, s.148-186.

²⁴ Gülhane Hattı ve Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Ceza Kanunları, Code Civil'in 1864'te tercümesi, Ali Paşa'nın Batı kanunlarının kabulü ile ilgili çabaları, buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa'nın gayretleri ve Mecelle'nin hazırlanması.

sında yer almayan Hukuk Tarihi dersinin Mekteb-i Hukukun ders programında yer alması, Batı'dan gelen rüzgârın sonucu olsa gerektir. Fıkıh Tarihi sahasında kaleme alınmış ilk çalışma olarak dile getirilen ve ilk olarak Mısır'da yayınlanmış olan Hudari Bey'in (1872-1927) *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* isimli eserinin hazırlanmasına, Batı'da ve dolayısıyla Osmali'daki gelişmelerin etkisini uzak bir ihtimal olarak görmemek gerekir. Daha sonraları Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nde okutulacak olan Fıkıh Tarihi dersinin bu etkinin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da Fıkıh Tarihi dersi ilk önce Darülfünun'a bağlı Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nde okutulmuştur. 1914 yılında öğrencilerin Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'ne devredilmesiyle bu ders Müttehassısın kısmında okunmaya devam etmiştir. Bu sahaya ait ilk müstakil eser olarak bilinen *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, dersin hocası Karahisarlı Mehmed Kamil [Miras] Efendiye ait olup ders takrirlerinden oluşan bir çalışmadır.²⁵ 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İlahiyat Fakültesi'nde bu ders, Fıkıh sahasıyla ilgili yegâne ders olarak muhafaza edilmiştir. Dersi veren fakültenin dekanı Seyyid Bey'e (1873-1925) ait ders notlarından müteşekkil olan *Tarih-i Fıkıh Dersleri* adlı bir çalışma da mevcuttur.²⁶ Her iki çalışma üzerinde, bu sahada daha önce Mısır'da telif edilen ve sahasında ilk olup Muhammed el-Hudari Bey (1872-1927) tarafından ders kitabı olarak hazırlanan *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserin büyük ölçüde tesiri görülmektedir. Yeri gelmişken el-Hudari tarafından yazılan bu eserin, kendinden sonra bu alanda yapılan çalışmalara öncülük gibi bir fonksiyonunun olduğunu da belirtmek gerekir.²⁷ Çalışmamızın son başlığı altında tanıttığımız eserler incelendiğinde bu yargının haksız olmadığı anlaşılacaktır.

Bazı bibliyografik kaynaklarda İzmirli İsmail Hakkı'nın *Fıkıh Tarihi* isimli bir eserinden bahsedilse de kitabın nüshasına ulaşmanın mümkün olmadığını belirten Sami Erdem, İzmirli'nin *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* isimli küçük eserinin, kaynaklarda adı geçen *Fıkıh Tarihi* kitabına dayandığının düşünülebileceği kanaatindedir.²⁸

Bu esnada ülkemizde Ziya Gökalp, Halim Sabit gibi bazı yazarların bu bilim dalının önemine ve muhtevasına dair makaleler yayınlamış oldukları,²⁹ Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık gibi araştırmacıların da çeşitli eserlerinde özellikle Osmanlı Hukuku bağlamında Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihine yer verdikleri bilinmektedir.³⁰ Ali Himmet Berki'nin telif ettiği ve 1955 yılında yayımlanmış olan *Hukuk Tari-*

lanması gibi Tanzimat'tan itibaren gelişen olaylar ve bunlara Batı'nın etkisi ile ilgili bk. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996.

²⁵ Aşağıda tanıtılmıştır.

²⁶ Erdem, a.g.e., s.88-89.

²⁷ Erdem, a.g.e., s.88-89.

²⁸ Erdem, a.g.e., s.89.

²⁹ Yazarların görüşleri ve yaklaşımlarıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Erdem, a.g.e., s.91-95.

³⁰ Aydın, a.g.e., s.10-11, 20-21.

hinden İslam Hukuku ile Sabri Şakir Ansay'ın kaleme almış olduğu ve 1958 yılında yayımlanmış olan *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* isimli eserler, Hukuk Tarihinden ziyade hukukla ilgili konuları ihtiva etmektedirler.³¹

Cumhuriyet döneminde Ankara Hukuk Fakültesinde Türk Hukuk Tarihi dersi varlığını aralıksız devam ettirmiştir ve bu dersin hocalarından Coşkun Üçok'un *Türk Hukuk Tarihi* isimli ders kitabı³², sahasında ilk olması bakımından zikredilmesi gereken bir çalışmadır. Eserin muhtevasının büyük bir kısmı İslam Hukuk Tarihine ayrıldığı için Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi çalışmaları arasında yer alması kanaatini taşımaktayız. Daha sonra Halil Cin-Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanmış olan *Türk-İslam Hukuk Tarihi* ve M. Akif Aydın'a ait olan *Türk Hukuk Tarihi* eserleri, konumuzla ilgisi bakımından önemli eserlerdir.

Ülkemizde Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi çalışmaları açısından dikkate değer bir kurum da hiç şüphesiz İlahiyat Fakülteleridir. Kuruluşundan itibaren İlahiyat Fakültelerinin ders programlarında Fıkıh Tarihi veya İslam Hukuk Tarihi dersi, Lisans ve Lisansüstü seviyede varlığını sürdürmüştür. Yukarıda zikri geçen Fıkıh Tarihi sahasında yapılmış ilk çalışmalardan sonra ülkemizde sahaya ilgili olarak hazırlanmış olan ilk eser, Hayreddin Karaman'ın³³ telif ettiği *İslam Hukuk Tarihi* isimli eserdir.

Türkiye'de olduğu gibi diğer İslam ülkelerinin üniversitelerinde ve İslami ilimlerin ders programında bulunduğu birçok dünya üniversitelerinde Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi sahasında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde de ders programlarında yerini alan bu ilim dalında birçok tez ve makale çalışması devam etmektedir.

B-"Fıkıh Tarihi" mi? "İslam Hukuk Tarihi" mi?

Öncelikle şunu belirtmemiz lazım: İslam dünyasında XIX. yy.'a kadar, "toplumda düzeni sağlayan ve arkasında devlet müeyyidesi bulunan kurallarla ilgili ilim" hakkında Fıkıh ilminden başka bir terimin, müslümanlar tarafından kullanılmış olduğuna şahit olmadık. Her ne kadar "toplumda düzeni sağlayan ve arkasında devlet müeyyidesi bulunan kurallarla ilgili ilim"³⁴, Fıkıh ilmi kavramının tamamı anlamına gelmiyorsa da bu kurallar kesinlikle Fıkıh ilmi kapsamında yer almıştır. Fıkıh ilmi, bundan da daha geniş bir ilim dalıdır. Tarihi süreç içerisinde kabul edilmiş bir tanım olarak "kişinin ameli bakımdan lehinde ve aleyhinde olanları irfan derecesinde idrak etmesidir"³⁵

³¹ Aşağıda tanıtılmışlardır.

³² Üçok, *Türk Hukuk Tarihi* isimli eserini, 1972 yılında müstakillen, 1976 yılında Ahmet Mumcu ile birlikte yayımlamıştır. Eserin elimizde bulunan son baskısı 2002 tarihini taşımaktadır ve eser, Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt imzalarıyla yayımlanmıştır.

³³ Hayreddin Karaman ve eserleri hakkında bk. www.hayrettinkaraman.net

³⁴ Fıkıh'ın tanımıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Tahsin Görgün, "Ebu Hanife'nin Fıkıh Tanımı" ve Şükrü Özen'in Müzakeresi, *İmam-ı Azam Ebû Hanife ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa 2005, I, 147-159.

³⁵ Fıkıh'ın tanımına "ma'rifetü'n-nefs" şeklinde başlayan ilim adamlarının tanımını tercih ettiğimizi ve ma'rifet kelimesinin "bilme" şeklinde Türkçeye tercüme edilmesinin isabetli olmadığı kanaatinde olduğumuzu belirtmek isteriz.

şeklindeki tanımları dikkate alarak bir değerlendirme yaptığımızda Fıkıh'ın³⁶, insanın başta kendisiyle, Rabbiyle, insanlarla, devletle hatta devletlerarası bütün ilişkilerini konu edinmesinin yanında niyet gibi kalbî fiillerini bile içine alan hükümlerle ilgili bir idrakten ibaret olduğunu anlarız. Hatta bu ilişkilerle ilgili hükümleri sadece bilmek yeterli değildir. "Ma'rifetü'n-nefs" terkihiyle irfan seviyesinde idrak etmek kastedilmektedir. Bir hükmü irfan seviyesinde idrak etmek, o hükmün künhüne vakıf olup gereğini gönül hoşluğuyla kabul ederek yerine getirme azminde olmak demektir.³⁷

Fıkıh ile Fıkıh ilmi ayırımına da dikkat etmek lazımdır. Fıkıh'ın, "kişinin ameli bakımından lehinde ve aleyhinde olanları irfan derecesinde idrak etmesidir" şeklinde yapılan tanımında Allah'ın muradı olan derinlemesine bir anlayışın vurgusu vardır. Kişinin lehinde ve aleyhinde olanlar yani hükümler, Allah'ın belirlemesiyle anlaşılır³⁸ ve bunlar Allah'ın muradıdır. Allah'ın muradı olan hükümleri irfan derecesinde idrak etmek, fıkıh diye isimlendirilmiştir. İşte Allah'ın hükümlerini böyle bir idrak yani fıkıh etme sonucu meydana gelen bilgi birikimine Fıkıh ilmi denir.³⁹ Fıkıh ilmi terkihi yerine, -çok kullanıldığı ve maksadın herkes tarafından anlaşıldığı dikkate alınarak- zamanla sadece Fıkıh teriminin kullanılmış olduğu kanaatini taşımaktayız.

XIX. yy.'a kadar İslam dünyasında Fıkıh ilminin başka bir isimle anılması şeklinde bir ihtiyacın müslümanlar açısından vuku bulmadığını düşünüyoruz. Bununla birlikte Batıların en azından müslüman coğrafyanın bir kısmını sömürmeye başlamalarından itibaren Fıkıh ilmi veya Şeriat terimleri yerine "Law" kelimesine İslamî bir sıfat eklemek suretiyle "Mohammedan Law", "Muhammedan Law", "Muslim Law" veya "Islamic Law" gibi terkipleri kullanmış olduklarını söyleyebiliriz. Mesela Sir William Jones'a (1746–1794).ait olup 1792 yılında yayınlanmış olan *Muhammedan Law of Inheritance* isimindeki eserin ismi ve C. Snouck Hurgronje'nin (1857–1936) 1894'te yayınlanan *De Atjehers* isimli eserinde Fıkıh yerine Hollandaca

³⁶ Fıkıh kelimesi ve terimleşme süreciyle ilgili geniş bilgi için bk. Yıldız, Kemal, "Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/3 (2005), s.159-178.

³⁷ Râğıb el-İsfahânî, Ma'rifet ve 'irfan kelimelerinin ilim kelimesinden daha özel bir anlama sahip olduğunu dile getirerek "bir şeyi tefekkürle ve sonuçlarını tedebbürle idrak etme"nin marifet olduğunu ifade etmektedir. Ma'rifetin zıddının inkâr olduğunu da özellikle belirterek ma'rifette söz konusu şeyin kabul edilmesinin anlamının bulunduğuna dikkat çekmektedir. bk. Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s.495.

³⁸ Hakkında nass bulunmayan konularda müctehidin hükmüne icthad ederek ulaşması da Allah'ın muradı olarak değerlendirilmiştir. Çünkü icthad, ya lafızlarda Şariin muradı olan mâna ve amacın anlaşılması yönünde sarfedilen çabayı ya da nassların bıraktığı boşluğu yine nassların belirlemiş olduğu genel sistem içerisinde Şariin muradına uygun olabilecek bir şekilde tamamlama gayretini ifade etmektedir. Nisa, 4/83 ayetinde geçen "istinbât" kelimesinin kıyasa ve icthada delalet ettiğini savunan Cessâs, meydana gelen olayların, hayatı süresince Resulullah'a (s.a.s) götürüldüğünü, O'nun vefatından sonra ise âlimlere götürülmesi gerektiğini ve bu ayetin kıyas ve icthad ile hükümlere ulaşmanın vücubuna delalet ettiğini ifade etmektedir. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut 1405, III, 183. Geniş bilgi için bk. Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, İstanbul 1996, s.14-16; Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, s.432.

³⁹ Fıkıh kavramı hakkında bk. H. Yunus Apaydın, "Din ve Fıkıh", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya 2004, s.27-33.

"Mohammedaansche Recht"⁴⁰ terkinini kullanmış olması bunun delillerinden sayılır.

Bilindiği gibi Batılı devletler, İslam dünyasını oluşturan devletlerin ve halkların zafiyetlerini fırsat bilerek İslam coğrafyasının önemli bir kısmında XVI. yy.'dan itibaren egemenlik kurmaya başlamışlar ve bazen ordularıyla, bazen şirketleriyle, bazen siyasi münasebetleriyle bilfiil İslam ülkelerinde faaliyetlere girişmişlerdir. Sömürdükleri İslam topraklarında çıkarlarını koruyabilmek için kendi hukuk sistemlerini yerleştirmişlerdir. Bu durum, sömürgeci Batılı devletlerin hukuk sistemini, egemen hukuk haline getirmiş, müslümanların münasebetlerini düzenleyen Fıkıhı ise sömürgecilerin müsaade ettiği daha çok Aile, Vakıf, Miras gibi alanlarda yürürlükte bırakmıştır.⁴¹ Bu esnada bile sömürü altında yaşayan müslümanların Fıkıh ilmi veya Şeriat terimleri yerine başka bir terim kullanmış olduklarına şahit olmamaktayız. Ancak Fıkıh'a mukabil kendi ülkelerinde yürürlüğe giren batılı hukuk sistemini kendi lisanlarıyla isimlendirdiklerini söyleyebiliriz. İngilizlerin Law, Fransızların Droit, Almanların Recht dedikleri hukuk terimine karşılık bazı Arap yazarların "el-Fıkhu'l-vad'î", bazılarının "et-Teşri'u'l-vad'î" veya "el-Kanûnu'l-vad'î" ismini vermeleri bunun bir örneği sayılabilir.⁴²

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da XIX.yy.'a kadar durum aynıdır. Medreselerde Fıkıh ilmi okutulmuş, yargıda Fıkıhî hükümler uygulanmıştır. Hukuk kelimesi, arkasında devletin yaptırım gücü bulunan sosyal düzen kuralları anlamında değil sadece hak kelimesinin çoğulu olarak kullanılmıştır. Hukuk kelimesinin, bu gün anladığımız terim anlamıyla kullanımı oldukça yeni sayılır. 1831'de Tanzimat Döneminden önce Paris'te yayımlanan *Vocabulaire Français-Turc*'de, Droit teriminin karşılığı olarak 'insaf, adalet, hakk, ilm-i fikh' gibi terimler kullanılmakla birlikte, henüz 'hukuk' kelimesi kullanılmamıştır. Hukuk anlamında ise 'ilm-i fikh' terimi kullanılmıştır. Hukuk terimine İkinci Viyana Kuşatmasından bir buçuk asır sonra, 1848 yılında Viyana'da basılan ve Türkçeye *Kitab-i Hukuk-i Milet* şeklinde tercüme edilen kitabın başlığında rastlanmaktadır. Kitabın yazarı Bason Schlichte Ottokar'dır. Kitabın önsözünde 'Hukuk-i Tabiiyye-i Milet' ve 'Hukuk-i Mevzua-i Milet' terimleri kullanılmıştır. 1873 yılında Fransızca'dan çevrilen *Hukuk* başlıklı kitapta terimin artık Osmanlı Türkçesinde yerleştiği anlaşılmaktadır.⁴³ Zaten 1874 yılında bilfiil eğitime başlamış olan Hukuk Fakültesine Mekteb-i Hukuk isminin verilmiş olması ve ders programlarında

⁴⁰ İsmail Hakkı Kadı, "Erken Dönemde Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları (17. ve 18.yy.)", *Doğu-Batı*, V/20 (2002), s.83-110. (HollandaSarkiyat.pdf)

⁴¹ Bir örnek olarak şu eserlere bakılabilir: John R. Bowen, *Islam, Law, and Equality in Indonesia: An Anthropology of Public Reasoning*, Cambridge University Press, 2003; M.B. Hooker, *Indonesian Islam: Social Change Through Contemporary Fetâwâ*, Allen & Unwin, 2003; John Bastin, *The Native Policies of Sir Stamford Raffles in Java and Sumatra An Economic Interpretation*, Oxford at The Clarendon Press 1957.

⁴² Arapça eserlerde yaygın olarak kullanılan bu terimlerde ortak olan *el-vad'î* kısmı, söz konusu hukukun dinî olmadığını veya İslamî olmadığını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Fıkıh kelimesinin İslam'a has bir terim olduğu kanaatinde olduğumuz için "*el-Fıkhu'l-vad'î*" şeklindeki kullanımını isabetli bir tercih olmadığını düşünüyoruz.

⁴³ Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1997, s.28.

Roma Hukuku, Hukuk-i Düvel, Tarih-i Hukuk, Hikmet-i Hukuk gibi derslerin⁴⁴ yer alması, hukuk teriminin iyice yerleştiğini göstermektedir. Hukuk kelimesi böylece dilimizde bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu süreç içerisinde Fıkıh ilmi hem isim, hem de muhteva olarak varlığını devam ettirmiştir. Mehmet Kâmil'e ait olan *Tarih-i İlm-i Fıkıh*⁴⁵ ile Cumhuriyet döneminde kurulmuş olan İlahiyat Fakültesi dekanı Seyyid Bey'e ait olan *Tarih-i Fıkıh* eserlerinin isimlerine dikkat edilirse Fıkıh terimi yerine İslam Hukuku teriminin henüz kullanılmadığını anlarız.

Tespit edebildiğimize göre İslam Hukuku teriminin Fıkıh ilmi yerine kullanıldığı ilk eser, Ömer Nasuhi Bilmen'in telif etmiş olduğu ve ilk olarak 1949 yılında yayınlanmış olan "Hukuk-i İslamiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kamusu"⁴⁶ isimindeki eserdir. Bundan sonra Fıkıh terimi unutulmamakla birlikte ülkemizde onun yerine İslam Hukuku teriminin bir terim olarak kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır⁴⁷. Ülkemizin içinde bulunduğu bazı şartların bu isimlendirmede bir dereceye kadar etkili olduğunu, bunun yanında iki aşırı hızla devam etmekte olan batılılaşma rüzgârının ve bilimsel anlayıştaki farklılaşmanın göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz.

İslam Hukuku teriminin Fıkıh ilmi terimini karşılamadığı ve Fıkıh ilmi yerine İslam Hukuku teriminin kullanılmasının hem tarihî vakıa, hem de ilmi olarak isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Bununla birlikte Fıkıh ilmi sahasında son dönemlerde yapılmış olan çalışmaların büyük bir kısmının isimlendirmesinde Fıkıh ilmi yerine İslam Hukuku teriminin kullanıldığını da bir vakıa olduğunu görmek ve anlayış birliği oluşturmak için Fıkıh ilminin bir müradifi olarak İslam Hukuku terimini de kabullenmek durumundayız. Yine de Fıkıh'ın terimleşme sürecinin Kur'an'a ve Sünnete dayanması dolayısıyla bundan böyle yapılacak çalışmalarda **Fıkıh İlmi** teriminin tercih edilmesini isabetli bulduğumuzu özellikle belirtmek isteriz.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız tarihi süreç, bir vakıa olarak iki terimi de önümüze çıkardığı için çalışmamızda Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi şeklinde bir kullanımı tercih ettik.

Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihinin muhtevasını kısaca belirtmekte de fayda mülâhaza ediyoruz. Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi, Fıkıh ilminin, Hz. Peygamber'den itibaren, oluşumundan, geçirdiği safhalardan, hükümlerin yürürlüğünden, zamanla hükümlerle ilgili cereyan eden değişikliklerden bah-

⁴⁴ Hüseyin Atay, "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 25, 1982, s.1-43.

⁴⁵ Yukarıda beyan ettiğimiz üzere Tarih-i İlm-i Fıkıh isimlendirmesini biz de isabetli bulmaktayız.

⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts., I-VIII.

⁴⁷ Yukarıda işaret ettiğimiz Ali Himmet Berkî'nin telif ettiği ve 1955 yılında yayınlanmış olan *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku* ile Sabri Şakir Ansay'ın kaleme aldığı ve 1958 yılında yayınlanmış olan *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* isimli eserleri, İslam Hukukunun bir terim olarak 1950'li yıllardan itibaren artık kullanıldığını göstermektedir.

seder.⁴⁸ Ayrıca çeşitli dönemlerde zamanın fukahası ve onların ilmi durumları, hüküm istinbat yöntemleri, eserleri ve icihadlarını da konu edinir.⁴⁹

C-Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi Dönemleri

Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi sahasında yapılan çalışmalarda, dönemlere göre ayırıma gitme konusunda genellikle iki ayrı noktadan hareket edilmiştir. Bazıları doğrudan doğruya müesseseyi göz önüne almış, onu canlı bir organizmaya benzeterek doğuş, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık devrelerine ayırmış ve tetkik etmişlerdir. Bazıları da Fıkıh ilminin gelişmesine tesir eden faktörleri göz önüne alarak ya nesiller yahut da siyasi hâkimiyet bakımından devrelere ayırmışlardır. Hz Peygamber, Sahabe ve Emeviler, Abbasiler, Moğol istilâsı, Mecelle ve muasır uyanış devirlerinden bahsetmişlerdir.⁵⁰ Biz son dönem çoğu Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi eserlerinde de takip edilen "Fıkıh ilminin gelişimine tesir eden amiller" noktasından hareket eden ayırımı esas olarak Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihinin dönemlerini kısaca tanıtaçaz.

Birinci dönem: Vahye dayalı teşriin tamamlandığı Hz. Peygamber dönemidir. Daha sonraki dönemler için temel teşkil eden bu dönem, teşri' faaliyetleri açısından Mekki ve Medeni olmak üzere iki devreye ayrılmaktadır.⁵¹ Bu dönemde teşri kaynağı Kur'an ve sünnettir.⁵² Teşri kaynağının vahiy olması, ahkâmın bilinmesinde tek merciin Hz. Peygamber olması, nazari fikhin olmaması, ahkâmıla ilgili külli kaidelerin oluşması,⁵³ ahkâmın vaz'ında tedricilik, kolaylık ve nesih bu dönemdeki teşriin en önemli özellikleri arasında sayılmıştır.⁵⁴

İkinci dönem: Hz. Peygamber'in irtihalinden Emeviler devletinin sonuna kadar devam eden Sahabe dönemidir. Bu döneme Hulefâ-i Raşidîn ve Emeviler dönemi de denilebilir. Bu dönemde fikhî hayata yön verenler Sahabe neslidir. Sahabenin ortaya çıkan yeni durumlarla ilgili icihad etmesi, bilhassa ilk dört halife zamanında Fikhin yönetime hâkim konumda olması, danışma meclisinin bulunması ve üyelerinin Hz. Osman (r.a.) zamanına kadar Medine'yi terk etmelerine müsaade edilmemesi neticesinde meselelerin çoğunda icman hasıl olması,⁵⁵ fikhî ilminin şifahî olması,⁵⁶ Emeviler dönemine kadar geçen dönemin özellikleri arasındadır. Emeviler devrinden itibaren Ashabın büyükleri vefat etmeye başlamış ve onların yerini genç Sahabiler ile onların yetiştirdiği Tabiîn'den olan talebeleri almaya başlamıştır. Nazari fikh, Hicaz ve Irak Medreseleri gibi fikh okullarının oluşması ve fikh eserle-

⁴⁸ Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcüd, *Târîhu 'l-teşri' i 'l-İslâmî*, Beyrut 2000, I, 13.

⁴⁹ Abdülmecid Abdülhamid ed-Dîbânî, *el-Medhal ilâ dirâseti 'l-fikhi 'l-İslâmî*, Bingâzî 1994, s.7.

⁵⁰ Karaman, s.16. Fıkıh İlmî/Tarihinde dönemlendirme ile ilgili olarak bk. Erdem, s.93-103.

⁵¹ Karaman, a.g.e., s.53.

⁵² Abdülvedüd Muhammed es-Serîfî, *Târîhu 'l-fikhi 'l-İslâmî ve Nazariyyâtühü 'l-'âmme*, Beyrut 1993, s.42.

⁵³ Muavvaz-Abdülmevcüd, s.363.

⁵⁴ Karaman, s. 54-56.

⁵⁵ Karaman, s.146-147.

⁵⁶ es-Serîfî, s.78.

rinin tedvin faaliyetlerinin başlaması bu dönemin en önemli özelliklerinden-
dir.⁵⁷

Üçüncü dönem: H. 132-350 yılları arasını kapsayan, Fıkıh ilminin tedvin edildiği ve inkişaf ettiği, mezhep sahibi müctehidlerin yetiştiği bir dönemdir. Tâbiînin küçüklerinin ve Etbâ'u't-Tâbiîn neslinin ilk zamanlarında yer aldığı bu dönemde mezhepler oluşmuş, inkişaf etmeye başlamış ve fıkıh ilmi sahasının temel eserleri kaleme alınmıştır. Ayrıca bu dönem, fıkıh ilmi terminolojisi bakımından da oldukça önemli bir dönemdir. Fıkıh ilmiyle ilgili birçok kelime, bu dönemde terim olarak kullanılmaya başlamıştır.⁵⁸ Ayrıca Fıkıh Usulü ilmiyle ilgili ilk eserlerin tedvin edildiği bu zaman diliminde birçok fakihin yetişmiş olduğuna da dikkat çekmek lazımdır.

Dördüncü dönem: Abbasilerin sonu ve Selçuklular devrini kapsayan bu dönemde diğer ilimlerin aksine fıkıh ilmi için duraklamanın yaşandığı ifade edilmektedir.⁵⁹ İctihad kapısının kapandığı şeklindeki bir yargının da etkisiyle taklit ve mezhep taassubu yaygınlaşmıştır. Bu dönemdeki fukahâ, mezhep imamlarından gelen rivayetler üzerinde yoğunlaşmış, onların usul kaidelerini tespit etmiş, mezhepler sistemleştirilmiştir.⁶⁰ Cedel ilminin fıkıh ilmi sahasında kullanılmasıyla ilm-i hilâf revaç bulmuş, bunun sonucunda birçok eser meydana gelirken bu tartışmalar mezhep taassubunun daha çok derinleşmesine sebep olmuştur.

Beşinci dönem: Moğol istilasından Mecelle'ye kadar geçen süreyi kapsayan bu dönemde taklit ruhunun iyice yerleştiği,⁶¹ bol miktarda ihtisar, şerh ve haşiye çalışmalarının yapılmış olduğu ve hatırı sayılır miktarda fetva kitaplarının telif edilmiş olduğu ifade edilmiştir.⁶²

Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihinin bu mantıkla yapılmış devirlere göre tasnifinden dördüncü ve beşinci dönemle ilgili yeterince çalışma bulunmadığını ifade etmek isteriz. Bazı araştırmacıların bu zaman dilimleriyle ilgili yukarıdaki tespitlerinin haklılığına büyük ölçüde katılmakla birlikte Gazzalî, İbn Rüşd gibi birçok sahada henüz aşılamamış ilim adamlarının yetişmiş olduğu bir zaman kesitinin -yeterince araştırma yapılmamış olmasını da dikkate alarak- sadece olumsuz bir yargıyla tanıtılmasının eksik olacağına inandığımızı belirtmek isteriz.

Altıncı dönem: Mecelleden günümüze kadar geçen süreyi kapsayan bu dönemde Fıkıh ilmiyle ilgili çalışmalarda bir uyanış görülmektedir. Bu dönemde bazı önemli simaların gayretiyle icthad ruhunun canlanmaya başladığı, bu istikamette dört mezhebin mukayesesini içeren fıkıh kitapları, kamus

⁵⁷ Karaman, s. 149-152.

⁵⁸ a.g.e., s.164-165.

⁵⁹ a.g.e., s. 236.

⁶⁰ Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li-dirâseti'ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, s.124-125.

⁶¹ Karaman, s.256.

⁶² Zeydan, *el-Medhal*, s.126-127.

ve ansiklopediler gibi eserlerin ortaya konulduğu, usul ve fûru' ile ilgili ictihad ve tahkike dayanan tez mahiyetinde çalışmaların yapılmış olduğu görülmektedir. Kanunlaştırma hareketleri bu dönemde başlamıştır. Fıkıh İlmî/İslam Hukukuyla alakalı çeşitli kongre ve konferanslar yapılmıştır.⁶³

Fıkıh ilmi sahasındaki bu hareketliliğin, Fıkıh, Fıkıh ilmi ve usulünün ön gördüğü eleştirel bir tarzda ele alınmasının zaruretine inandığımızı ifade etmek isteriz. Böyle bir çalışmanın yapılması bundan sonra yapılacak çalışmalara ve bu çalışmaları yapanlara ciddi manada ışık tutacaktır.

D-Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi Kaynakları

Hukuk tarihi ile ilgili yapılacak çalışmalarda kullanılacak kaynaklar ve bunların kaynaklık değerleri konusuna "*Genel Olarak Hukuk Tarihinin Kaynakları*" adlı başlık altında yer vermiştik. Oradaki sınıflamaya sadık kalarak Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi kaynaklarını ve çalışmalarını şu şekilde derecelendirmeye tabi tutabiliriz:

a-Birinci Derece Kaynaklar

Kur'an'ı Kerim, Hadis cüzleri ve kitapları, Şer'iyye Sicilleri⁶⁴, Ahkâm-ı Mîrî defterleri, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühime defterleri, Ahkâm-ı Şikayet defterleri, Tapu Tahrir defterleri, Sakk mecmuaları, Kanunnameler, Arşiv belgeleri birinci derece Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi kaynaklarıdır. Şer'iyye Sicilleri üzerine yapılmış bir katalog çalışmasını burada özellikle tanıtmak istiyoruz:

Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler,

Ahmet Akgündüz-Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti, *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988 (c.I-II).

Temelde üç kısımdan oluşan eser Türkiye'de ve diğer ülkelerde bulunan Şer'iyye Sicillerinin tamamına yakınına kapsayan bir katalog çalışmasıdır. Birinci kısım orijinalleriyle birlikte Şer'iyye Sicillerinin tanıtımına ve mahiyetinin izahına ayrılmıştır. Türk kültürü açısından önemi anlatıldıktan sonra, Şer'iyye Sicilleri ve Kadı Sicilleri denen bu defterlerde yer alan kayıtların hukuki mahiyeti ve belge çeşitleri ayrı ayrı tanıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nde câri olan adliye teşkilatı ve işleyişi hakkında belgeler eşliğinde bilgi verilmiştir. İkinci kısım, özel hukukla ilgili Şer'iyye Sicillerine tahsis edilmiştir. Bu bağlamda sahsın hukuku, aile, miras hukuku, eşya, borçlar ve ticaret hukuku ile ilgili kararlar ana başlıklar ve ayrı ayrı bölümler halinde sunulmuştur. Üçüncü kısım kamu hukuku ile ilgili Şer'iyye Sicillerine ayrılmış ve ceza hukuku, idare ve anayasa hukuku, usul hukuku ve yabancılar hukukuna dair sicil örnekleri ayrı ayrı bölümler halinde verilmiştir. Eser, bilhassa mevcut

⁶³ Karaman, s.299.

⁶⁴ Şer'iyye Sicilleri ile ilgili pek çok transkripsiyon çalışması yapılmıştır. Burada şunu da belirtmekte fayda vardır: Şer'iyye Sicillerinin önemli bir kısmı ve mikro filmleri Milli kütüphanede mevcuttur.

Şer'iyye Sicillerinin %95'e yakınının katalogunu içermesi bakımından önemli bir çalışmadır.

b-İkinci Derece Kaynaklar

Tefsir ve Hadis şerhleri mahiyetindeki eserler ve birinci derece olarak zikredilen kaynaklar üzerine yapılmış olan çalışmalar ikinci derece Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi kaynaklarıdır. Ahkâm tefsirleri başta olmak üzere bütün tefsirler ve bütün hadis şerhleri, bir yönüyle mutlaka Fıkıh ilmiyle ilgili oldukları için bu kategoride yer almaktadırlar. Ayet ve hadisleri konu edinen veya onlardan örnek vermek suretiyle açıklamalarda bulunan birçok sözlük ve gramer kitabı da ikinci derece kaynaklar arasında sayılmaktadır.

c-Üçüncü Derece Kaynaklar

İlk iki derece kaynaklar arasına giremeyen diğer kaynaklar üçüncü derece kaynakları oluşturur. Bunlar da iki grupta toplanabilir. Birinci grupta daha çok kuşaklar boyu aktarılan ve tartışmasız doğru kabul edilen söylentilere dayalı haberler yer alır. İkinci grupta ise ikinci derecedeki kaynaklara dayanılarak yazılan eserler bulunur. Bu eserler, malzemeyi iyi değerlendirerek yazılmışsa güvenilir kabul edilirler. Ders kitapları bu çeşide örnek olarak gösterilmiştir.

Biz üçüncü derece kaynaklar başlığı altında çoğunlukla ders kitabı mahiyetinde olan ve genel anlamda Fıkıh ilmi/İslam Hukuk Tarihini ele alan eserlerden tanıma imkânı bulduğumuz otuz sekiz eseri, en bariz özellikleriyle tanıtmaya çalışacağız. Fıkıh ilmi/İslam Hukuk Tarihi sahasında kaleme alınmış, konulu veya alan sınırlaması yapılmış olan çalışmalar oldukça fazladır. Bu tür çalışmaları ve tanıma imkânı bulamadığımız diğer eserleri, yapılması gereken başka bir makale çalışmasına bırakarak derlediğimiz eserlerin tanıtımına başlıyoruz:

1. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî

Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudari Bek (1872-1927)⁶⁵, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1920, 1926, 1930, 1934, 1939, 1964, 1967, 1980, Beyrut 1994.

Eser, Haydar Hatipoğlu tarafından *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul 1974) ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.

Daha önce temas ettiğimiz gibi Fıkıh ilmi/İslâm Hukuk Tarihi sahasında yapılmış ilk çalışma özelliğine sahip olan bu eserin, kendisinden sonra yapılan çalışmalara kılavuzluk yapmak gibi bir vasfa da sahip olduğunu burada da belirtmeliyiz. Hz. Peygamber dönemindeki teşri faaliyetlerini anlatarak kitabına başlayan müellif, ibâdât, muamelât ve ukûbâta dair bazı hükümlerin teşrii ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü bö-

⁶⁵ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Ferhat Koca, "Hudari", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.283-284.

lümüleri, büyük ve küçük Sahabîler zamanında teşri konusuna ayırarak dönemlerin ictihad faaliyetleri ve meşhur müctehidleri ile ilgili bilgi vermektedir. Fukahayı tanıtırken şehirlere göre bir tasnif yapmaktadır. Bir sonraki bölümü fikhın tedvinine ayıran yazar, burada ilim merkezlerinde yapılan çalışmalar, mezheb imamı ve müntesibleri ile dönemin eserleri hakkında bilgi vermektedir. Beşinci bölümde mezheplerin oluşumunu ve taassubun baş göstermesine sebebiyet veren amilleri işlemektedir. Bağdat'ın düşmesinden günümüze kadar geçen süreyi "taklit dönemi" diye isimlendiren müellif, bu dönem hakkında genel bir bilgiyle kitabını bitirmektedir.

Her dönemin özellikleri ve siyasi durumu hakkında bilgi vermesi ve söz konusu dönemin meşhur fakihlerini tanıtmaması, eserin ayrıcalıkları arasında sayılabilir.

2. Tarih-i İlm-i Fıkıh

Mehmed Kamil [Miras],⁶⁶ *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, İstanbul 1331 (c.I-II).

Yazar, kitabın girişinde, Fıkıh ilmi tarihinin genel tarihten ve İslâm tarihinden farkını ortaya koyarak bu yeni ilim alanının kapsamını tayin etmeye çalışmaktadır. Birinci kitapta, Kur'an ve Sünnetle ilgili bazı konuları ele aldıktan sonra "Meâhiz-i fikihiyye" başlığı altında kısaca aslî ve fer'î kaynaklara işaret etmektedir. İkinci kitapta fıkıh tarihini temelde üç devreye ayırarak ele almaktadır. İlk devre (h.100'e kadar) ile ilgili olarak Ashabın ihtilaf sebepleri, Ashab fakihlerinin görüş ve ictihadlarından örnekler vermektedir. İkinci ve üçüncü dönemler olarak Tabiîn (h.180'e kadar) ve Tebe-i Tabiîn (h.230'a kadar) şeklindeki tasnif altında bu dönemler içinde yer alan fukahanın biyografileri ile mezhepler ve mezheb imamlarının çeşitli konulardaki görüşlerine yer vermektedir. Eserin sonunda Usûl-i fıkıh literatürüne ilişkin birkaç sayfadan oluşan bilgiler yer almaktadır. Yazar ele aldığı dönemlerdeki fukahanın hüküm istinbatında takip ettikleri usûl ve delil telakkilerine kısa da olsa işaret etmektedir.⁶⁷

3. Tarih-i Fıkıh Dersleri

Mehmed Seyyid Bey (1873-1925), *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul 1924.

Müellif eserinde Fıkıh ilmi tarihini altı dönem halinde ele almaktadır. Devr-i Risalet, hicri birinci asrın yarısına kadar süren Devr-i Ashab, ikinci hicri asrın başlarına kadar süren Devr-i Tabiîn, fıkıh ilminin müstakil bir ilim olarak ortaya çıktığı dördüncü asra kadar olan dönem Devr-i Müctehidîn; dördüncü asırdan yedinci asrın ortalarında Bağdat'ın Moğollar'ın eline geçmesine kadar olan dönem Devr-i muharricîn ve yedinci asırdan günümüze

⁶⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Necmi Yazıcı, *Kamil Miras'ın Hayatı ve Eserleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002. <http://www.emirdag.com/html/a-unluler.htm#MIRAS>

⁶⁷ Eser hakkında ayrıca bk. Erdem, a.g.e., III/5 s. 96-97.

kadar süren Devr-i mukallidin. Bu dönemlendirmede müellif, büyük ölçüde, Hudaî Bey'e dayandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

4. Müslüman Türk Hukuku ve Dini

İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946),⁶⁹ Müslüman Türk Hukuku ve Dini, "*Türk Tarihinin Ana Hatları*" Eserinin Müsveddeleri, Seri: III, No.2, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936.⁷⁰

İzmirli bu eserinde Fıkıh İlmi Tarihini altı devreye ayırmıştır: 1-Peygamber devri, 2-Büyük Ashab veya Hulefâ-i Raşidîn (h. 11–40) devri, 3-Küçük Ashab ve Tabiîn ya da Emevîler (h. 40–132) devri, 4-Emevîlerin son zamanlarından Abbasîlerin nüfuzunun kaybolduğu ve hilâfetin yalnız adının kaldığı zamana kadar olan (h.132-330 hududu) devir, 5-Abbasi Devletinin zevaline kadar olan (h.330-656) devir, 6-Abbasi devletinin zevâline zamanımıza kadar olan devir. İzmirli, altıncı devreyi iki kısımda ele almıştır. Birincisi h.656'dan h.1000 yıllarına kadar olan dönemdir. Bu dönemde dört mezhebe ait yüksek seviyede fakihler bulunabiliyordu. Ancak bu, yüksek fakihlerin son devresi olduğu için "son teşri devresi" olarak kabul edilebilir. İkincisi ise h.1000 yıllarından zamanımıza kadar olan "Fıkıhın inkıraz" dönemidir. İzmirliye göre bu son dönemin ilk yarısında icthad erbabı kısmen de olsa bulunmasına karşın ikinci yarısında bu da söz konusu olmamıştır.

5. Hukukî İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkıhiyye Kamusu I. Cilt

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)⁷¹, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkıhiyye Kamusu*, İstanbul, ts., (c.I).

Cumhuriyet döneminde, ülkemizde fıkıh sahasında yapılan en önemli çalışmalardan birisi olan bu eserin birinci cildinin 301–474 sayfeleri arası (ikinci kitap) fıkıh tarihi ile bazı fakihlerin biyografisine ayrılmıştır. Müellif, ilk önce fıkıh ilminin tarihçesini ele almıştır. Burada şu konuları işlemiştir: Fıkıh tarihinin mahiyeti ve faydaları, fıkıhın kaynakları, Ashabı kiramın ve özellikle Hz. Ömer'in fıkıh sahasındaki önemli hizmetleri, Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn arasında yetişmiş olan müctehidler ve fakihler, müctehid ve fukahanın tabakatı, fukahanın ihtisasları derecesine göre taksimi, müctehidlerin bazı meselelerdeki ihtilaflarının sebepleri, ihtilaflardaki hukukî ve içtimaî hikmetler, Hanefî müctehidlerinin telif ettiği fıkıh eserleri ve başlıca ana kitapları, dört mezhebin intişar ettiği yerler ve İslâm Hukuku'nun mükemmel ve müstakil bir hukuk sistemi olduğu. Daha sonra Ashâb-ı kiram,

⁶⁸ Eser hakkında bk. Erdem, a.g.e., III/5 s. 99-101. Yazarın hayatı ve eserleri için bk. Sami Erdem, *Seyyid Bey: Hayatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

⁶⁹ Hayatı, eserleri ve etkileri için bk. *İzmirli İsmail Hakkı* (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995), Yayına hazırlayanlar: Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/221, Ankara 1996.

⁷⁰ Esere ulaşamadık. Sami Erdem'in yukarıdaki makalesinden istifade ederek muhtevasını özetlemeye çalıştık. bk. Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *TALİD*, III/5 s.102.

⁷¹ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Rahmi Yaran, "Bilmen", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 162-163.

Tabiîn, Tebe-i Tabiîn ve diğer zamanlarda yaşamış önemli fahihlerin terceme-i hallerini alfabetik olarak vermektedir.

6. el-Fikru's-sâmî fi Târîhi't-teşrî'i'l-İslâmî

Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî el-Mâlikî (ö.1376/1956), *el-Fikru's-sâmî fi Târîhi't-teşrî'i'l-fikhi'l-İslâmî*, Medine 1396-97/1976-77; Beyrut 1995.

İslam hukukunun geçirdiği dönemleri çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık olmak üzere dört bölümde ele alan, bu dönemlerin her birinde yaşamış 1000'den fazla Müslüman hukukçunun biyografisinin bulunduğu eserde ayrıca bazı fikhî meseleler, dört mezheb imamının fetva usulü, fikh usûlü, tasavvuf, eğitim, siyaset ve tarihle ilgili konulara da yer verilmiş ve çağdaş toplumun bazı meselelerine temas edilmiştir. Müellifin İslam hukukuyla ilgili konferansları eserin üçüncü ve dördüncü bölümlerinin büyük kısmını oluşturmaktadır. Kitap, Mezhebe bağlılık, icihad ve taklid konuları hakkındaki malumatla eser son bulmaktadır.⁷²

7. Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku

Sabri Şakir Ansay,⁷³ *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958, 2002.

Fikh hakkında ve bu bağlamda dört mezheble alakalı genel bilgi veren yazar, fûrûu fikh konularını Mecelle'yi esas alarak özet bir tarzda işlemektedir.

8. Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku

Ali Himmet Berki (ö. 1396/1976),⁷⁴ *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, Ankara 1955.

Kitabı üç bölüme ayıran müellif, ilk bölümde İslâm Hukuku'nun kaynakları hakkında genel bir malumat vermektedir. İkinci bölümde İslam'da kazâ teşkilatını tarihi seyri içerisinde ele alıp özetlemektedir. Son bölümde ise İslâm Hukuku'nun ana kaidelerini maddeler halinde yazarak açıklamaktadır.

⁷² Hayatı eserleri ve bu kitabın tanıtımı ile ilgili olarak bk. Saffet Köse, "Hacvî", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 522;

<http://www.cheikh-skiredj.com/savant-arabe-musulman-6.php#297>

<http://www.omania.net/avb/archive/index.php/t-137759.html>

http://www.alsoufia.com/selected_article.aspx?id=1760&pre=1759&page_title=aa

⁷³ Ankara İlahiyat Fakültesi ve Hukuk Fakültesi hocalarından. Eserin Almanca tanıtımı için bk. http://www.gair.uni-erlangen.de/Tellenbach_Ansay.pdf Yazar ve eser hakkında Hayreddin Karaman'ın değerlendirmesi şöyle olmuştur: Cumhuriyetin okumuşları ile üniversite öğretim üyeleri içinden hukukla meşgul olanlar, ya İslam Hukukunu hiç kale almazlardı yahut da bazı müsteşriklerin etkisi altında ölmüş, hukuk ilmine vereceği hiçbir şeyi kalmamış müzeli bir kurumdan ve ilimden söz edercesine ona temas ederlerdi. Ankara İlahiyat Fakültesinde Okutulan Sabri Şakir Ansay'ın *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* isimli kitabı bu yaklaşımın tipik bir örneğidir. <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/makaleler/0001.htm>

⁷⁴ Şakir Berki, "Berki, Ali Himmet", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 509-510.

9. İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi

Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966);⁷⁵ *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Yay.haz. Orhan Fuad Köprülü, İstanbul 1983.

Kitap, farklı zamanlarda farklı yerlerde yayımlanmış makalelerin derlenmesinden oluşmaktadır. Üç ana bölüme ayrılmış, ilk bölümde İslam ve Türk hukuk tarihine ait umumi meseleler ele alınmıştır. İkinci bölümde İslam ve Türk hukuk tarihine ait unvan ve ıstılahlar incelenmiş, üçüncü bölümde ise vakıf müessesesine ait araştırmalara yer verilmiştir. Kitapta önemli konuları ihtiva eden makaleler bulunmaktadır.

10. İslam'da Fıkıhî Mezhepler Tarihi

Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Ebu Zehra (v.1394/1974),⁷⁶ *İslam'da Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, trc. Abdülkadir Şener, İstanbul 1976.

Müellif, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Sahâbe, Tabiun ve Müctehid İmamlar dönemindeki icthad faaliyetleri ile ilgili malumata yer vererek eserine başlamaktadır. Bu dönemlerde meydana gelen ihtilaflar, sebepleri ve fırkalar hakkında da bilgi vermektedir. İmam Ebû Hanîfe, İmam Malik, İmam Şafîî, Ahmed b. Hanbel, İbn Hazm, İbn Teymiyye, İmam Zeyd b. Ali, İmam Cafer es-Sadık gibi mezhep imamları ve çığır açmış fakihler üzerinde daha geniş durmaktadır. Yazar genellikle fakihlerin hayatları hakkında özet bir bilgi vermekte, sonra yetişmelerine vesile olan ortam, şahsi özellikleri, varsa eserleri, yaşadıkları dönemin sosyal ve siyasal durumu, öne çıkmış icthadları ile fıkıh metotları hakkında açıklamalar yapmaktadır.

11. Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi

Hayreddin Karaman,⁷⁷ *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1974, 1989, 1999.

Giriş kısmında İslâmiyet'in doğuşunda mevcut olan hukuk sistemleri hakkında bilgi vererek kitaba başlayan müellif, altı dönemde fıkıh tarihini işlemektedir. Bu dönemler şunlardır: Hz. Peygamber dönemi, Ashab dönemi, Abbasiler dönemi, Selçuklular dönemi, Moğol istilasından Mecelleye kadar ve Mecelleden zamanımıza kadar olan dönemler. Her dönemdeki teşrî faaliyetle-

⁷⁵ Hayatı ve eserleri için bk.

http://www.ata.boun.edu.tr/chronology/kim_kimdir/fuad_koprulu.htm

http://tr.wikipedia.org/wiki/Fuat_K%C3%B6pr%C3%BCl%C3%BC

⁷⁶ Hayatı ve eserleri için bk. Ebu Bekr Abdürrezzak, *Ebu Zehre: İmâmu asrih*, Darü'l-İ'tisâm, Kahire 1985; Ebû Bekr Abdürrezzâk, *Ebu Zehre fi re'y ulemâi'l-'asr*, Dârü'l-İ'tisâm, Kahire 1986; Nasır Mahmud Vehdân, *Ebü Zehre 'âlimen İslâmiyyen: Hayâtüh ve menhecüh fi buhûs*, Şeriketü Nas li't-Tibâ'a, Kahire 1417/1996.

⁷⁷ Hayatı, eserleri ve devam etmekte olan çalışmaları için bk. <http://www.hayrettinkaraman.net>; Ahmet Saim Kılavuz, "Prof.Dr. Hayreddin Karaman", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya 2004, s. 9-13; Mustafa Uzunpostalcı, "Cumhuriyet Döneminde İslam Hukuku", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.3, Konya 2004, s. 15-26.

ri ve dönemin önemli simaları ile fıkha katkıları hakkında bilgi vermektedir. Hz. Peygamber dönemi teşri faaliyetlerini geniş bir şekilde ele alarak, bu dönemde ahkâmın teşriini yıl yıl işlemektedir. Yaşamayan mezheplerin kurucuları ve fikhî görüşleri hakkında genel malumata yer vermektedir. Uyanış çağı diye nitelendirdiği Mecelle sonrası dönemde, ilk olarak İslâm dünyasındaki "kanunlaştırma" faaliyetlerini, ülkeleri esas alarak işlemektedir. Öncesi ve sonrasında Mecelle hakkında genel bir bilgi veren müellif, son dönemde yetişmiş olan bazı araştırmacıların İslâm Hukuku'nun bugünü ve geleceği hakkındaki değerlendirmelerine yer vererek eserini bitirmektedir.

12. A History of Islamic Law

Noel J. Coulson (v.1986),⁷⁸ *A History of Islamic Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1964, 1971, 1978, 1980.

Eser, Muhammed Ahmet Sirac tarafından *Fî Târîhi't- teşrî'i'l- İslâmî* ismiyle Arapça'ya tercüme edilmiş ve Kuveyt (1982) ve Beyrut'ta (1992) basılmıştır.

İngiliz müsteşrik Coulson, Fıkıh ilmi tarihini, temelde üç bölüme ayırarak işlemektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden başlayarak dört mezhebi de dâhil ettiği ilk bölümü, fıkıhın tekevün ettiği dönem olarak ele almaktadır. Burada Fıkıh ekollerinin oluşumu, fıkıh usulünün ortaya çıkışı ve fıkıhın gelişimi hakkında bilgi vermektedir. Özellikle Fıkıh usulünün oluşumunda İmam Şafii'ye dikkat çekmektedir. Bir sonraki bölümü Fıkıh ilminin gelişmesinin durakladığı hicri IV. asır ile Hicri X. asır aralığına ayırmaktadır. Bu dönemdeki usulde taklidin yaygınlaşmasına vurgu yapmaktadır. Nazari fıkıhın sosyal hayattaki yeri ve devlet yönetiminin Fıkıh üzerindeki etkisi hakkında malumat vermektedir. Eser son bölümde İslâm Hukuku'nun Avrupa Hukuku ile olan münasebetine yer vermekte, son dönemde Avrupa kanunlarından alıntılar yapılmaya başlandığını belirtmektedir. Yine bu dönemde Fıkıhın tecdidi ile ilgili faaliyetlere değinmekte ve İslâm coğrafyasında tatbiki hakkında da bilgi vermektedir. Coulson, eserin sonunda ictihad konusunu genişçe ele almaktadır.

13. Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku

Osman Keskiöğlü (1907–1989),⁷⁹ *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara 2003.

Kitap, temelde iki bölümden müteşekkildir. İlk bölümde fıkıh tarihi işlenmektedir. Yazar, vahiy, Sahâbe, Tabiîn, ictihadlar, taklid ve duraklama devri olmak üzere fıkıh tarihini altı döneme ayırmaktadır. Dönemler hakkındaki genel malumattan sonra o dönemin önemli simaları hakkında bilgi vermektedir. İctihad devrini işlerken dört mezhebin alimleri ve eserlerini tablo

⁷⁸ Hayatı ve eserleri için bk. Ferhat Koca, "İslam Hukukçusu ve Hukuk Tarihçisi Noel J. Coulson: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.4, Konya 2004, s. 75-85.

⁷⁹ Hayatı ve eserleri için bk. Kamil Yaşaroğlu, "Keskiöğlü Osman", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 309-310.

halinde sunmaktadır. İkinci bölümü İslâm hukukuna ayıran müellif, burada Şahıs Hukuku, Ehliyet ve arızaları, Mülk ve Mülk Sebepleri, Akidler, Ticaret Hukuku, Aile Hukuku, Miras Hukuku, Usûl Hukuku, Ukûbat, Devlet Teşkilât-ları konuları üzerinde genel olarak durmaktadır.

14. Târîhu'l-fıkhi'l-İslâmî

Muhammed Ali es-Sâyis (1319/1901-1396/1976),⁸⁰ *Târihu'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut 1990, 2000.

Konuyla ilgili kelimelerin tanımlanması ve İslâm'ın ortaya çıkışı esna-sında Araplar arasında cari olan hukuk hakkında verdiği bilgilerle kitabına başlayan müellif, Hz. Peygamber dönemi teşri faaliyetlerini Mekke ve Medine dönemlerine ayırarak işlemekte, Kur'an, sünnet ve icihad hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra Hulefa-i Raşidin dönemini kitap, sünnet, icma ve re'y başlıkları altında tasnif ederek ele alan müellif, bu dönemin önemli si-malarını tanıtmaktadır. Fıkıh sahasındaki gelişmeleri, tarihi seyri içerisinde ele alan yazar, Şia'nın fıkıh üzerindeki etkisine de değinmektedir. Fıkıhın tedvin edilme faaliyetleri, meşhur dört mezheb, hicri IV. ve VII. asırlar ara-sındaki teşri faaliyetleri, taklit dönemi ve bu dönemin önemli simalarıyla ilgili kısaca bilgi veren müellif, son dönem teşri faaliyetlerindeki canlılığa değinerek kitabını bitirmektedir.

15. Târîhu'l-fıkhi'l-İslâmî ve Nazariyyetü'l-milkiyye ve'l-ukûd

Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân⁸¹, *Târîhu't- fıkhi'l- İslâmî ve Nazariyyetü'l- milkiyye ve'l- ukûd*, Beyrut, ts.

Kitap temelde iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısım, İslâm Hukuk Tarihi'ne ayrılmıştır. Müellif burada fıkıh, şariat ve İslâm'dan önce Arap Hukuku hak-kında bilgi vermektedir. Daha sonra Hz. Peygamber döneminden itibaren fıkıh tarihini, dönemlere ayırarak işlemekte, her dönemin özelliklerini ayrı başlıklar altında sunmaktadır. Önemli fikhî mezhebler hakkında bilgi veren müellif, Ehli Sünnet mezhepleri, Şia ve şu anda müntesibi olmayan mezhepleri bu başlık altında vermektedir. Genel bilgilerin yanında, Şia mezheplerini işlerken, günümüzde buldukları ülkeler hakkında bilgi ver-mesi önemlidir. Fıkıhın kaynakları hakkında da bilgi veren yazar, İslam Teş-rii'nin özelliklerini anlatmakta, Roma Hukuku ile mukayese yapmaktadır. İkinci kısımda ise fûrûya ait mülkiyet ve akitler konularını alt başlıklar ha-linde genişçe işlemektedir.

16. Muhâdarât fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî

Muhammed Yusuf Musa, *Muhadarât fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî*, yy. 1990.

Eser birbirinden bağımsız üç ciltten oluşmaktadır.

⁸⁰ Hayatı hakkında bk. <http://tafsir.org/vb/showpost.php?p=90&postcount=7>

⁸¹ İskenderiyeh Hukuk Fakültesinde hocalık yapmıştır.

Bir cildi ilk dönem fıkıh tarihine ayıran yazar, ilk kısımda konuya giriş mahiyetinde bilgiler vermektedir. Bu dönemdeki fıkıh usulü ve ashab ile tabiinin fikhına olan ihtiyaca dikkat çekmektedir. Yine bu dönemdeki fıkıh okulları hakkında da bilgi vermektedir. Daha sonra ashab dönemindeki fikhî uygulamalara yer vermekte, karşılaşılan ve ihtilaf edilen furû-ı fıkıh konuları hakkında bilgi sunmaktadır. Son kısımda ise tabiin döneminde ortaya çıkan fikhî uygulamaları işlemektedir.

Müellif diğer cildi, Etbau't-Tabiîn'in fikhına ayırarak meydana gelen tedvin faaliyetlerine yer vermektedir. Dönemin fikhını örneklerle izah ederek icma, kıyas, istihsan gibi fıkıh usulü konularına girmektedir.

Müstakil bir ciltte ise Ebû Hanife ve mezhebi ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bağlamda İmam'ın yaşadığı çağı tanıtmakta ve hayatı hakkında malumat sunmaktadır. Daha sonra Ebû Hanife'nin usulü ve fikhıyla alakalı bilgi vermektedir. İmam'ın fetva verirken göz önünde bulundurduğu hususlara da değinmektedir. İmam-ı Azam ile diğerleri arasındaki ihtilaflar hakkında da bilgi vermektedir. Son olarak da İmam'ın tesiri ve mezhebiyle ilgili malumatın yanında mezhebinin yayılışı ile ilgili özet bilgi aktarmaktadır.

Ahmet Meylani tarafından *Fıkıh-i İslâm Tarihi* (İstanbul 1983) ismiyle yapılmış olan tercümenin Muhammed Yusuf Musa'ya ait olan bu eserin iki cildinin bir tercümesi olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanife ve mezhebiyle ilgili cildin tercümesi eserde bulunmamaktadır. Eserin baskılarıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığımız için tercüme esas alınan baskının bu cildi dışarıda bırakan bir baskı olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerektiğine inanıyoruz.

17. *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî ve Nazariyyâtü'l-âmme*

Abdülvedüd Muhammed es-Serîfî, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî ve Nazariyyâtü'l-âmme*, Beyrut 1993.

Hız. Peygamber dönemindeki teşri faaliyetleriyle eserine başlayan yazar, evvela o dönemde câri olan Cahiliye Araçları'nın hukuku hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra İslâm teşriinin özelliklerini Hız. Peygamber dönemindeki teşri' kaynaklarını, ictihad ve bu dönem teşriinin özelliklerini işlemektedir. Hulefâ-i Râşidîn dönemi fıkıh faaliyetlerine değinerek bu dönemde ashabın hüküm istinbat metodu, dönemin fıkıh kaynakları ve ihtilaf sebeplerine yer vermekte, sahabenin fetvalarından örnekler sunmakta, dönemin teşri açısından özelliklerini ele almaktadır. Abbasiler Devletinin kurulmasından hicri IV. asır arasında geçen süreyi, mezheplerin oluşması dönemi başlığı altında işlemekte, bu dönemde fikhın gelişmesine vesile olan sebepleri izah etmektedir. Ayrıca bu dönemdeki fikhın kaynakları ve dönemin özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Hicri IV. asrın ortalarından hicri XIII. asrın sonuna kadar olan dönemi taklit devri olarak isimlendiren müellif, taklidin ve bu dönemde fikhın gerilemesinin sebeplerini açıklamaktadır. Bu dönemden

günümüze kadar geçen süreyi uyanış devri diye isimlendirmekte, Şevkanî ve Afganî hakkında kısaca malumat vermekte ve yapılan ansiklopedik ve diğer mühim çalışmalar hakkında özlü bilgiler sunmaktadır. Dört mezheb hakkında verilen genel bilgiyle fıkıh tarihi kısmını bitiren yazar, daha sonra hak, mal, mülk ve akit konularını işlemektedir.

18. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî

Mennâ' Halil Kattân, *Tarihu't-teşri'i'l-İslâmi*, Beyrut 1993.

Önsözünde konuyla alakalı şeriat, teşri' gibi bazı kavramları izahla ve İslâm şeriatı ile diğer semavi şeriatları mukayeseye başlayan müellif, ilk bölümü Hz. Peygamber dönemi teşri faaliyetlerine ayırmıştır. Dönemin hüküm kaynakları olan Kur'an ve sünnet hakkında geniş izahlar yapmış, Mekte ve Medine dönemi teşrii hakkında mukayeseli bilgiler vermiştir. Hulefa-i Râşidin döneminde ihtilaf edilen bazı hükümlere değinerek, bu dönemin ictehad faaliyetlerini ve fukahasını tanıtmıştır. Meşhur dört mezheb imamının hayatı ve takip ettikleri usul hakkında genel malumat vermiştir. Yazar, son bölümü günümüzdeki teşri faaliyetlerine, yapılan ilmi faaliyetlerle dergi, ansiklopedi gibi önemli çalışmaların tanıtımına ayırmıştır.

19. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî

Abdülazim Şerefüddin, *Târîhü't-teşri'i'l-İslâmî*, Bingazi 1993.

Dört bölümden müteşekkil kitabın ilk bölümü fıkıh tarihiyle alakalı olup, teşri faaliyetleri altı döneme ayrılarak işlenmiştir. İlk dönemi Hz. Peygamber zamanındaki teşri'e ayıran yazar, burada Mekki ve Medeni sureleri tanıtmış, dönemin teşri kaynakları ile teşri açısından özelliklerini açıklamıştır. İkinci dönemi Hulefâ-i Râşidin devrine ayırmıştır. Hulefâ-i Râşidin'in hüküm istinbat yöntemleri ile ashabin ihtilaf ettiği hususlara yer vermiş, konuları örneklerle izah etmiştir. Bir sonraki dönemi genç sahabilere ayıran yazar, döneme damgasını vuran siyasi firkalaşmalara değinmiş, fıkıh faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Dördüncü dönemde büyük müctehidler ele almış, bu dönemdeki ilim tahsil çabasına değinmiş, sünnetin tedvini, mezheplerin ortaya çıkışı ve sebepleri, fıkıhın tedvini ile Ehl-i Sünnet, Şia ve diğer müntesibi kalmamış mezheplerle alakalı açıklamalarda bulunmuştur. Beşinci dönemi taklid devri olarak isimlendirmiş, bunun ortaya çıkış sebeplerine, çeşitlerine değinmiştir. Hiyel konusuna da yer ayıran yazar, son dönemi uyanış devri diye isimlendirmiş, Mecelle'den 1950'lere kadar olan bu dönemi kısaca özetleyip yapılan çalışmalara yer vermiştir. İslâm Hukuku ile Roma Hukuku arasında bir mukayese yaparak bu bölümü bitirmiştir. Fıkıhın kaynaklarına genel anlamda değindikten sonra hak, mülkiyet, şuf'a ve akit konularını detaylı bir şekilde işlemiştir.

20. el-Medhal ilâ Dirâseti'l- fikhi'l-İslâmî

Abdulmecid Abdülhamîd ed-Dîbânî, *el-Medhal ilâ Dirâseti'l-fikhi'l-İslâmî*, Bingâzî 1994.

Önce Hz. Peygamber zamanındaki teşri faaliyetleri ile Kur'an ve sünnet hakkında bilgi veren müellif, ikinci kısmı Hulefâ-i Râşidin zamanındaki teşri faaliyetlerine ayırmıştır. Burada dönemle alakalı genel bilgi verdikten sonra ashabın ihtilafının sebeplerini örneklerle işlemiş, dönemin kazâ müessesesi hakkında da bilgi vermiştir. Bir sonraki bölümü Emeviler dönemine ayırmış, Haricî, Şia mezhepleri, fıkıh okulları, meşhur dört mezheb, hadisin tedvini, fukahanın hadisle amel şartları konularını işlemiştir. Mezheplerin fıkıh tarihi başlığı altında dört mezhebin ve günümüzde müntesibi olmayan diğer mezheplerin tarihini tanıtmıştır. Hicri IV. asrın sonundan 656 yılına kadar geçen dönemi taklit devri diye isimlendirmiş, bu dönemdeki şerh çalışmaları ve ictehad konusu hakkında özet bilgi vermiştir. Son yüzyıldaki kanunlaştırma faaliyetlerine de değinen yazar, daha sonra hak, iltizam, zimmet ve çeşitli açılardan akit konularını işlemiştir.

21. İslam Hukukunun Başlangıcı

M. Sellâm Medkûr, *İslam Hukukunun Başlangıcı*, trc. Ruhi Özcan, İstanbul 1995.

İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukuku'nun özellikleriyle ilgili genel malumat veren müellif, İslam Hukuk Tarihi'nin seyrini kısaca işlemiş, fıkıhın aslî ve talî kaynakları hakkında bilgi vererek kitabını sona erdirmiştir.

22. Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî

Muhammed Abdüllatif Salih el-Ferfur (ö.h.1407), *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1995.

Yazar, konuya giriş sadedinde fıkıhın tanımı, kısımları, kaynakları, özellikleri gibi mevzular hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra konuyu beş bölüme ayırarak işlemektedir. İlk bölümde fıkıhın gelişimini konu edinmektedir. Burada Hz. Peygamber ile ashab dönemi fıkıh faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu dönemde ictehad, ashab dönemi için fıkıh okulları ile bunlar arasındaki ihtilaflara yer vermekte, dönemin fıkıh açısından özelliklerine değinmektedir. İkinci bölümü fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışı konusuna ayırmaktadır. Dönemin özelliklerini verdikten sonra fıkıh okulları ve mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına değinmektedir. Üçüncü bölümde ise büyük müctehidler ve mezheb usulleri konusunu işlemektedir. Dört büyük müctehid ve mezhepleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra bu mezheplerin fıkıh usulü mevzuuna geçmektedir. Bu kısımda Ehli Sünnet dışındaki mezheplere de yer ayırmakta ve Hanefî mezhebine diğerlerine nazaran daha geniş yer verdiği görülmektedir. Dördüncü bölümü mezheplerin oluşmasının sonuçları üzerine yapmış olduğu değerlendirmelere ayırmakta-

dır. Bir sonraki bölümü fıkıhın duraklaması konusuna ayıran yazar, burada mezheplerin oluşumundan Bağdat'ın düşmesine kadar geçen zamanda ulemanın yaptığı çalışmalara değinmekte, İbn Âbidin'e kadar gelen sürede mezhepler arasında temayüz eden bazı simalar hakkında bilgi vermektedir. *Reddü'l- muhtar* isimli eserine atıfta bulunarak İbn Abidin'den günümüze kadar geçen zamanı fıkıhın uyanış devri olarak nitelendirmektedir.

23. Târîhu'l-kânûn ve'l-fıkhî'l-İslâmî

Ali Muhammed Ca'fer, *Târîhu'l-kânûn ve'l-fıkhî'l-İslâmî*, Beyrut 1996.

Kitabın mukaddime bölümünde insanlığın ilk döneminde mevcut olan kanunlara yer veren müellif, ilk kısmı Roma Hukuku'na ayırmıştır. Roma Devleti'ni ve Hukuku'nu tarihi gelişimi içerisinde işlemiş, bu hukukun dayanaklarını tanıtmıştır. Bir sonraki bölümü İslâm Hukuk Tarihi'ne ayıran yazar, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Mecelle ve daha sonraki fıkıhın kanunlaştırılma faaliyetleri hakkında özet bilgi vermiştir. Müteakip bölümü fıkhî mezheplere ayıran müellif, burada meşhur dört mezhebin, Şia mezheplerinin ve Haricilerin fıkıh, usul ve anlayışlarına kısaca değinmiştir. Fıkıhın kaynaklarını tanıttıktan sonra aile, kölelik, mukavele, akitleşme, ukubat ve yargılama konularını, İslâm ve Roma Hukuklarını esas alarak işlemiştir.

24. Usûlu'l-fıkh Târîhuhu ve Ricâluhu

Şaban Muhammed İsmail, *Usûlu'l-fıkh Târîhuhu ve Ricâluhu*, Mekke 1998.

Müellif eserini temelde iki bölüme ayırmıştır. İlk bölümde Fıkıh usûlünün ortaya çıkışı ve tarihi konularına yer vermektedir. Bu cümleden olarak, önce farklı açılardan Fıkıh usûlü'nün tanımını yapmaktadır. Daha sonra ashab ve tabiîn dönemlerindeki hüküm istinbat yöntemlerini ele almaktadır. Hicaz ve Irak ekollerinin ortaya çıkışı hakkında bilgi vererek müctehid imamlar Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve İmam Şafî'nin usûlünü tanıtmaktadır. İmam Şafî'nin Fıkıh usûlü sahasında tedvin ettiği *er-Risale* adlı eserin sahanın ilk eseri olduğunu savunmakta ve buna karşı Şîi ve Hanefilerce yapılan itirazlara cevap vermektedir. İmam Şafî'den sonra yapılan Fıkıh usûlü çalışmalarını, temel alınan metotlara göre vermekte ve bu yöntemlerle kaleme alınmış olan eserlerin bir kısmını tanıtmaktadır. İkinci bölümde ise Fıkıh usûlü sahasında Ebû Hanîfe'den günümüze kadar temayüz etmiş dört yüz on âlimin biyografisini vermektedir.

25. Fıkıh Mezheplerine Giriş

Osman Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, İstanbul 1999.

Mezheplerin doğuşunda temel saik olan ihtilaf konusu hakkında bilgi vererek esere başlayan müellif, meşhur dört mezhebi konu edinmektedir. Ülkemizde Hanefî Mezhebi ile alakalı çalışmaların çok olmasından dolayı,

Ebû Hanîfe hakkında kısa bir malumatla yetinerek diğer üç mezheb imamının hayatları ve eğitim faaliyetlerine yer ayırmaktadır. Son olarak mezheplerin oluşumu, önde gelen âlimleri, eserleri ve yayılışı hakkında bilgi vermektedir.

26. Türk Hukuk Tarihi

Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2002.

Dört bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde İslamiyet Öncesi Türk Hukuku hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde İslâm Hukukunun kaynakları, fıkıh mezhepleri ve Mutezile hakkında genel malumat verilmekte, bilhassa Osmanlı Devleti esas olmak üzere İslâm devletlerinde cari olan İslam hukuku, kamu ve özel hukuk başlıkları altında tasnif edilerek işlenmektedir. Üçüncü bölümde Tanzimat'a kadar Osmanlı Devlet yönetiminin yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilmektedir. Bu bağlamda Abbasiler, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu Beyliklerindeki devlet yapısı hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Son bölüm Tanzimat sonrası Osmanlı Hukukundaki gelişmelere ayrılmıştır. Bunun yanında Avrupa Hukuk Tarihi hakkında genel bir bilgi verilmiş, Osmanlı Hukuku üzerindeki etkilerine değinilmiştir. İslâm Hukuku için yeni olan kanunlaştırma faaliyetleri ve bu bağlamda düzenlenen kanunlar hakkında da bilgi verilip günümüzdeki hukuk sistemine geçiş sürecine değinilerek kitap son bitirilmiştir.

27. Türk-İslâm Hukuk Tarihi

Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990.

Yazarlar, Türk Hukuk Tarihini, "İslâmiyet öncesi" ve "İslâmiyeti kabul sonrası" diye iki bölümde incelemektedirler. İslâmiyet sonrası Türk Hukuk Tarihi bölümünde İslâm Hukuk tarihi kaynakları, İslâmiyeti kabulden sonraki Türk Hukuk Tarihi devreleri ve ictihad konularını ele almaktadırlar. Daha sonra İslâm Hukukunu, kamu ve özel hukuk başlıkları altında işlemektedirler. Müellifler, kamu hukuku kısmında anayasa, idare, ceza hukuku, malî hukuk, usul ve Devletler umumi hukuku, özel hukuk başlığı altında ise şahsın hukuku, aile, miras, borçlar, eşya, ticaret ve Devletler hususi hukuku konularını, tarihi seyri içerisinde ve Tanzimat sonrası gelişmelere de yer ayrılarak işlemektedirler.

28. Türk Hukuk Tarihi

Halil Cin-Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003.

Kitap, giriş bölümünün dışında on bölümden oluşmaktadır. Girişte hukuk tarihi ve Türk hukuk tarihi ile ilgili genel bilgiler verilmektedir. İlk bölümde İslamiyet öncesi Türk hukuku, ikinci bölümde ise İslamiyetin kabu-

lünden sonra Türk hukuku ele alınmış, İslam hukukunun genel yapısı anlaşılmıştır. Diğer bölümlerde ise sırasıyla İslam ve Osmanlı hukukunda devletin yapısı ve işleyişi, gayrimüslimler, ceza hukuku, kişiler hukuku, aile hukuku, miras hukuku, Osmanlı arazi rejimi ve Tanzimat sonrası Osmanlı hukuku ele alınmıştır.

Kitapta, klasik hukuk kitaplarının yazımında dikkate alınan özel hukuk-kamu hukuku ayırımı yapılmamıştır. Daha çok siyasal, toplumsal yapısı ile yönetim ve hukukuna damgasını vuran kurumların incelenmesi ön plana alınmıştır. Öğrenciye hitap ettiği için İslam hukuku incelenirken fıkıh kitaplarının ayrıntılı tasniflerinden kaçınılmıştır.

29. Türk Hukuk Tarihi

M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

Müellif, eserini iki bölüme ayırarak işlemektedir. İlk bölümde İslamiyet öncesi Türk Hukuku hakkında kısaca bilgi vermektedir. İkinci bölümde genel olarak İslam Hukuk Tarihi, İslâm Hukuku, Osmanlı tatbikatı ve Tanzimat sonrası hukuk sahasındaki gelişmeler ve değişiklikleri işlemektedir. İslâm Hukuku'nu anlatırken, mevzular hakkında ilk dönemden itibaren yaygın olan görüşlere yer veren yazar, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar ki süreçte, işlenen konularla alakalı -varsa- değişikliklere de yer vermektedir. Bu yönüyle İslam Hukuku mevzularının tarihi seyrini takip imkânı sunmaktadır. Ayrıca İslam Hukuku'nun Osmanlı tatbikatı hakkında bilgi veren müellif, eserinin son kısmında İslam Hukuku için yeni olan kanunlaştırma faaliyetleri ve bu bağlamda Osmanlı Devletinde düzenlenen kanunlar hakkında özlü bir şekilde bilgi vermektedir.

30. Bosna-Hersek İslâm Hukuku Tarihi

Fikret Karçiç, *Bosna-Hersek İslâm Hukuku Tarihi*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.

Sarayova İlahiyat ve Hukuk Fakültelerinde öğretim üyesi olan müellif Bosnalıların 1990 yılına kadar ki tarihi ile ilgili malumattan sonra İslâm Hukuku'nun Bosna-Hersek'te tatbiki ve hükümlerin elde edilmesinde başvuru kaynakları hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Bosna-Hersek'teki Şer'î mahkemelerle, diğer Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde bulunan Şer'î mahkemeler arasında da genel bir mukayese yapmaktadır. Şer'î hükümlerin tatbik edilmesinin genel hukuk, sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkisi üzerinde durmakta, Bosna-Hersek'teki Fıkıh ve hukukla alakalı çalışmalar hakkında özet bilgi vermektedir.

31. İslam Hukuku ve Mezhepler (Târîhu'l-mezâhibi'l-fikhiyye)

Abu Ameenah Bilal Philips, *İslam Hukuku ve Mezhepler*, trc. Özlem Kaplan, İstanbul 1996.

Yazar, kitabın yazılış amacını "mezheplerin nasıl ve neden ortaya çıktıklarını daha iyi anlaması için okuyucuya fikhın oluşmasındaki tarihsel faktörleriyle ilgili bilgi vermek" şeklinde ifade etmektedir. Hukuk tarihini önce altı evrede incelemiştir. İlk evrede kuruluşu, ikincide yerleşmeyi, üçüncüde yapılanmayı, dördüncüde fikhın ilerlemesini, gelişmesini ve mezhepleri, beşinci evrede mezheplerin sağlamlaştırılmasını, altıncıda durgunluk ve gerileme, taklit ve nedenleri ele alınmıştır. Bilahare dört büyük imam ve talebeleleri anlatıldıktan sonra ümmet ve sahabe hakkında ihtilafın mahiyetine değinmiştir. Sonunda bazı önerilere yer vermektedir.

32. Türk Hukuk Tarihi Dersleri

Ziya Umur (1916–1990), *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul 1993.

Kitap, üç kısımdan müteşekkildir. İlk kısımda Türk hukuk tarihi ve ehemmiyeti, ikinci kısım, "Avrupa nedir?" başlığını taşımakta ve Avrupa'nın menşei ile Roma hukuku arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Son kısım ise "İslam hukuku ve hilafet" başlığını taşımakta, İslam hukukunun kaynakları, tefsir, hukuk ilmi, şeriat hukukunun mekan içindeki hudutları, devlet reisliği ve hilafet konularını incelemektedir.

Kitabın üzerinde I. cilt olduğu yazılı ise de diğer ciltleriyle ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

33. Mevsuatü'n-nüzum ve'l-hadâratü'l-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nazmi'l-kadâiyye fi'l-İslâm

Ahmed Şelebi, *Mevsuatü'n-nüzum ve'l-hadâratü'l-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nazmi'l-kadâiyye fi'l-İslâm*, Kahire, ts.

Kitap on ayrı cilttir ve dili Arapçadır. İlk ciltte medeniyet kavramına giriş yapılmakta, ilgili kavramlara değinilmekte, İslam ile medeniyet kavramları arasındaki ilişki ve İslam medeniyetinin unsurları ele alınmaktadır. İslam düşüncesinin kaynakları ve eserleri anlatılmaktadır. Üçüncü ciltte İslam düşüncesinde siyaset, dördüncüde iktisat, beşincide İslami eğitim, altıncıda İslam toplumu, yedinci ciltte sosyal hayat, sekizinci ciltte İslam'da yasama ve yargı tarihi, dokuzuncu ciltte cihat ve askeri sistemler ele alınmakta, son ciltte ise "Hayat Yolculuğu" adıyla, kendisi, ailesi, içinde yer aldığı Mısır toplumu, İsrail ve İslam dünyasının bazı bölgeleri hakkında farklı konulara temas eden yazılar yer almaktadır. Ciltler farklı tarihlerde (1979–1983 arası) farklı baskılar yapmıştır. Kimi baskılarda yeni eklemeler ve düzenlemeler yapılmıştır. Müellif Ahmed Şelebi, Cambridge'te doktora yapmış olması sebebiyle batılı kaynakları da kullanabilmiştir.

34. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî

Bozena Gajane Strzyzewska, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 2. bs. Beyrut 1983.

Polonya asıllı Ezher mezunu oryantalist bir yazar olan Bayan Strzyzewska, eserini İslami Arapça kaynaklara göre hazırladığını ifade etmektedir. Kitap, sekiz bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İslam itikadı ve Şeriati hakkında genel bir değerlendirme yapmakta, İslam hukuk usulü ve tarihi hakkında özetleme yaptıktan sonra ikinci bölümde Hz. Peygamber ve Sahabe dönemini, üçüncü bölümde sahabe dönemi sonunda oluşan farklılaşmaları ve yönelişleri ele almaktadır. Daha sonra sırasıyla Fıkıh imamları ve mezhepleri, Abbasiler dönemi ve İslam tarihindeki izleri, Abbasi halifelerinin hayatlarının ve çalışmalarının İslam tarihinin şekillenmesindeki rolleri, Abbasi hilafetinin zevalinde ortaya çıkan Fıkıh âlimleri ve çalışmaları, icthah ve müctehitler incelenmiştir. Kitabın üslubu Müslüman araştırmacılarda gördüğümüz klasik üsluptur.

35. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî

Abdülhadi Fadli, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, London 1413/1992.

Eser tek cilt olup dili Arapçadır. İslam hukuk tarihini şia fıkıh ekolü açısından ele almaktadır. Önce Hz. Peygamber (s.a.s.), sonra Hz. Ali (r.a.) ve müctehid imamlar dönemlerini ele almakta, sonunda genel bir değerlendirme yaparak bazı sonuçlar çıkarmaktadır. Küçük ve büyük gaybet (kayboluş) dönemlerini inceledikten sonra İslâm dünyasında oluşan değişik fıkıh merkezlerini anlatmaktadır. Birçok yerde Sünnî fıkıh ekolleri ve usulüyle karşılaşmalar yapmaktadır.

36. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî: es-senetü'l-evvel

Muhammed Faruk Akam, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî: es-senetü'l-evvel*, 3. bs., Dımaşk 1410/1989-1411/1990.

Kitap, dört bölümden müteşekkildir. İlk bölümde teşri (yasama) ile fıkıh kavramları arasındaki fark ve fıkıhın İslam teşri yapısı içindeki yeri ele alınmaktadır. İkinci bölümde İslam hukukunun genel özellikleri verilmektedir. Üçüncü bölümde İslam hukukunun devirleri ele alınmaktadır. Son bölümde ise İslam'da fetva ve yargı sisteminin tarihi üzerinde durulmaktadır.

37. Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî -Dirâsetün fi't-teşrî' ve tetavvurih ve ricâlih-

Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî -Dirâsetün fi't-teşrî' ve tetavvurih ve ricâlih-*, Beyrut 2000.

Eser iki ciltten oluşmaktadır. Konuyla alakalı kavramları izah ederek kitaba başlayan müellifler, daha sonra İslâm Hukuku ile beşeri hukuk arasında mukayese yapmaktadırlar. İslam'dan önce Arapların hukukî uygulamalarına da yer verdikten sonra İslâm teşriî konusuna girmektedirler. İlk dönemi *ortaya çıkış ve tesis* diye adlandıran yazarlar, burada Hz. Peygamber dönemindeki teşri faaliyetlerine ve bu dönemin teşri açısından özelliklerine yer vermektedirler. İkinci dönemi ise *olgunlaşma ve tamamlanma* diye isimlen-

dirmektedirler. Bu dönemi Hulefâ-i Râşidîn, Emeviler, Abbasiler ve fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışı şeklinde kendi içinde alt başlıklara ayırarak işlemektedirler. Bu dönemlerdeki teşri kaynaklarına ve dönemin özelliklerine yer veren müellifler, Ehl-i Sünnet fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışı, takip ettikleri usûl hakkında da bilgi vermektedir. Üçüncü dönemi *taklit devri* diye adlandırılan yazarlar, bu dönemi de özelliklerine binaen iki kısma ayırmaktadır. Birincisi hicri dördüncü asırdan Bağdat'ın düşmesine (h.656) kadar olan taklit dönemi. İkincisi ise Bağdat'ın düşmesinden yaklaşık hicri on üçüncü asra kadar devam eden taklid-i mahz dönemi. Yazarlar bu bölümde özellikle taklidin müslümanların hayatındaki etkisi üzerinde durmaktadırlar. Son dönemi *uyanış devri* olarak adlandırılan yazarlar, bu bölümde kanunlaştırma faaliyetleri, başta Mısır olmak üzere İslâm dünyasındaki fıkıh çalışmaları ve fıkıhta ki bu canlılığın günümüze yansımaları konularını işlemektedirler.

38. Nazratün 'Âmme fî Târîhi'l-Fıkhî'l-İslâmî

Ali Hasan Abdülkadir, *Nazratün 'Âmme fî Târîhi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, 3. baskı, Kahire 1965.

Kitap, mukaddimeler ve yedi sayfalık bir girişten sonra üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, "fıkıhın hazırlık devresi" başlığıyla Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi ve yasama faaliyetleri, Mekke ve Medine dönemleri, Hz. Peygamber'in tasarrufları, Sahabe dönemi ve özellikle Hz. Ömer dönemi ele alınmıştır.

İkinci bölümde, "Fıkıhın Kuruluş Devresi" başlığıyla Emevîler dönemi ve fıkıh faaliyetleri incelenmiştir. Fıkıh sahasındaki gelişmeler ve ekollerin oluşumu değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, "Fıkıhın Yükseliş Devri" başlığıyla Abbasî dönemi fıkıh faaliyetleri ele alınmıştır. Abbasîlerle Emevîler arasında fıkıh açısından bir değerlendirmeye birlikte ekolleşme sürecinden mezhepleşme sürecine kadar gelişmeler ve bu süreçlerde yer alan önemli imamlar, önemli olaylar irdelenmiştir.

Kitap, VII+328 sayfadan oluşmuştur.

Sonuç

Batı'da XIX. yy.'da ilmi bir disiplin olarak ortaya çıkan Hukuk Tarihi, kısa zamanda hukuk çevrelerinde hüsnü kabul görmüş ve bu sahada birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, Batılılaşmanın yoğun bir şekilde devam etmekte olduğu İslâm coğrafyasına hızlıca yayılmış ve Batı hukukunun okutulduğu okullarda Hukuk Tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır. Bunu takiben Fıkıh ilminin okutulduğu okullarda da Fıkıh İlmi Tarihi, bir ders olarak yerini almış ve XX.yy'ın ilk çeyreğinden itibaren Fıkıh ilmi eğitiminin yapıldığı okullarda hem ders olarak okutulmuş, hem de günümüze değin bu sahada birçok ilmi faaliyet gerçekleştirilmiştir.

Bu makale, genel olarak Hukuk Tarihi'nin ve özel olarak Fıkıh ilmi/İslâm Hukuk Tarihi'nin gelişimi ile ilgili tarihî sürece değindikten sonra Fıkıh ilmi/İslâm Hukuk Tarihi sahasının kaynakları ve sahayla ilgili yapılmış olan çalışmaları tanıtmayı hedeflemiştir. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki bu çalışmalar, ya başlangıcından günümüze gelinceye kadar Fıkıh İlmî/İslâm Hukuk Tarihini genel olarak ele almışlardır, ya da alan veya zaman sınırlaması yapmak suretiyle sahayla ilgili daha özel incelemelerde bulunmuşlardır.

Alan veya zaman sınırlaması yapmak suretiyle meydana getirilmiş olan çalışmalar, genel çalışmalara nispetle oldukça fazla olduğu için genel mahiyetteki çalışmalara öncelik verilmiş ve elde edilebilen eserler temel özellikleriyle tanıtılmıştır.

Genel mahiyetteki söz konusu eserlerin birçok konuda benzerlikler taşıdıkları, sahayla ilgili ayrıntılara giremedikleri bir vakıa olmakla birlikte çoğu eserde diğerlerinde bulunmayan özel bir konuda dikkat çekici hususların ele alındığını ve önemli tespitlerde bulunulduğunu da belirtmek gerekir.